

Малоросійські “Табелі про ранги” XVIII ст.: форми й практики

Олексій Сокирко

Київський національний університет ім.Т.Шевченка

Little Russian "Tables of Ranks" of the Eighteenth Century: Forms and Practices

Oleksii Sokyрко

Taras Shevchenko National University of Kyiv

sag@univ.kiev.ua

Abstract:

At the beginning of the eighteenth century, the military and political elite (“starshyna”) of the Cossack Hetmanate confronted a new series of threats from Imperial Russia, which sought to redefine the nature of its relations with the autonomous “Little Russian” polity. Cossack officials attempted to maintain their status, political influence, and wealth in the face of Peter I’s efforts to prohibit the election of the hetman and to control appointments and distribution of lands, in the process transforming themselves into landlords (“new nobility”). After Peter’s death, the starshyna demanded that the Russian government equalize their status with that of the other imperial officers and officials. To that end, Cossack officials drafted and tried to approve three Ukrainian counterparts (1742, 1756, 1762) to Peter I’s “Table of Ranks” (1722). These projects reflected the actual practices of career promotion and seniority in the Cossack corporation. In the future, they became one of the arguments in the Cossack elite’s struggle to obtain the rights of the Imperial Russian nobility.

Keywords:

Cossack Hetmanate, Little Russia, starshyna, Russian Empire, Peter I, Table of Ranks

В середині XVII ст. козацтво в Україні, що почало претендувати на права привілейованого стану й політичне представництво в Речі Посполитій, підняло велике повстання в ході якого домоглося широкої територіальної автономії в польсько-литовській співдружності. Її існування започаткував Зборівський трактат 1649 р., що передавав до рук козаків — Війська Запорозького — владу над трьома

воеводствами (Київським, Брацлавським і Чернігівським).¹ Цей результат спричинив дуже важливі зміни всередині самого козацтва, як соціальної спільноти: з відносно невеликої соціо-професійної групи воно почало перетворюватися на стан, який посів привілейовані позиції в суспільстві, замінивши собою шляхту. В середовищі козацтва пришвидшилися процеси формування власної верхівки — старшини.

Процес формування козацької еліти був дуже складним і суперечливим, розтягнувшись до кінця XVII ст.² Головними донорами нового політичного класу стали одразу декілька спільнот: військові командири реєстрових козаків, лідери щойно показаних повстанців (вихідці з міщанського, селянського та священницького середовища), а також руська православна шляхта, котра перейшла на бік повсталих. До кінця століття старшина перетворилася на відносно гомогенну спільноту, остаточно монополізувавши за собою право на політичне керівництво Гетьманщиною, зосередивши в своїх руках значні економічні ресурси й поступово відтіснивши від влади решту рядового козацтва.

На рубежі XVII - XVIII ст. старшина ще не була закритою спільнотою, але вже з'явилися тенденції до замикання доступу до її лав представників інших станів. Членство в старшинській корпорації поступово стає спадковим привілеєм родин, котрі в кількох поколіннях посідали військові, адміністративні чи судові уряди в Гетьманщині й володіли спадковими земельними маєтностями. Видимим маркером

¹ Детальніше про устрій політичний та адміністративний устрій Гетьманщини (Війська Запорозького): Віктор Горобець, *Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2009). (Viktor Horobets, *Vlada ta sotsium Het'manatu. Doslidzhennia z politychnoi ta sotsial'noi istorii rann'omodernoї Ukrainy* (Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2009)); Олександр Гуржій, *Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право* (Київ: Основи, 1996). (Oleksandr Hurzhii, *Ukrains'ka kozats'ka derzhava v druhii polovyni XVII—XVIII st.: kordony, naseleattia, pravo* (Kyiv: Osnovy, 1996)); Вадим Дядиченко, *Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.* (Київ: Видавництво АН УРСР, 1959). (Vadym Diadychenko, *Narysy suspil'no-politychnoho ustroiu Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVII – pochatku XVIII st.* (Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR, 1959)); Leo Okinshevich, *Ukrainian Society and Government, 1648–178* (Munich: Ukrainian Free University, 1978); Віра Панашенко, *Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.)* (Київ: Інститут історії України НАН України, 1997). (Vira Panashenko, *Polkove upravlinnia v Ukraini (seredyna XVII – XVIII st.)* (Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1997)); В. Смолій, ред., *Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII-XVIII ст.*, кн. 1-2 (Київ: Інститут історії України НАН України, 2018). (V. Smolii, red., *Ukrains'kyi Het'manat: narysy istorii natsional'noho derzhavotvorennia XVII-XVIII st.*, kn. 1-2 (Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2018)).

² Зенон Когут, “Проблеми дослідження української еліти Гетьманщини (1650-1830)” в Зенон Когут, *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України*, пер. зангл. С. Грачової. (Київ: Критика, 2004), 27-45. (Zenon Kohut, “Problemy doslidzhennia ukrains'koї elity Het'manshhyuny (1650-1830)” v Zenon Kohut, *Korinnia identychnosti. Studii z rann'omodernoї ta modernoї istorii Ukrainy*, per. z anhl. S. Grachovoї (Kyiv: Krytyka, 2004), 27-45); Володимир Кривошея, *Козацька еліта Гетьманщини* (Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України, 2008). (Volodymyr Kryvosheia, *Kozats'ka elita Het'manshhyuny* (Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. Kurasa NAN Ukrainy, 2008)); В'ячеслав Липинський, *Твори, архів, студії. Твори: Том 2: Участь Шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького* (Філадельфія, 1980). (V'acheslav Lypyn's'kyi, *Tvory, akhiv, studii. Tvory: Tom 2: Uchast' Shliakhty u Velykomu ukrains'komu povstanni pid provodom het'mana Bohdana Khmel'nyts'koho* (Philadelphia, 1980)); Лев Окиншевич, *Значне військово товариство в Україні-Гетьманщині XVII – XVIII ст.* (Мюнхен: Заграва, 1948). (Lev Okinshevych, *Znachne viis'kove tovarystvo v Ukraini-Het'manshchyni XVII – XVIII st.* (Munich: Zahrava, 1948)); Віра Панашенко, *Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.)* (Київ: Інститут історії України НАН України, 1995). (Vira Panashenko, *Sotsial'na elita Het'manshhyuny (druha polovyna XVII – XVIII st.)* (Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1995)).

“аристократизації” козацької знаті стає поява титулів “знатних військових товаришів,” якими наділялися представники старовинних родів, представники яких не обіймали посад в адміністрації чи армії. Козацька верхівка послідовно засвоювала та відтворювала елементи ідентичності та соціальної репрезентації річпосполитської шляхти — гербову традицію та базовану на ній генеалогічну пам’ять, перехресні шлюби у власному середовищі (“рівні з рівними”), люксовий стиль життя й побуту, зростали її культурні та освітні запити.³ Паралельно тривало формування політичних міфологем, котрі мали обґрунтовувати виключність старшин, яко представників “козацького народу” та їх панування в Малій Росії — Гетьманщині. Найбільш відомою з них став “хозарський міф” походження козаків від прадавнього племені “козарів” (хозарів), котрі вірною службою київським і литовським князям, польським королям і московським царям вибороли собі одвічне право на владу й вищість над “народом малоросійським” і землями, на яких він оселився.⁴

XVIII ст. принесло нові політичні та соціальні реалії, котрі поставили перед козацькою верхівкою нові проблеми, часом загрожуючи її привілейоване становище й владні права. Очевидно, що найбільшим потрясінням для Гетьманщини та її еліти цього періоду була спроба розриву з російською протекцією, здійснена гетьманом Іваном Мазепою в 1708-1709 рр. Владний табір козацької держави поділився на дві нерівні частини, більша яких, під тиском зовнішніх обставин, мусила лишатися по бік російського царя. Велика кількість давніх козацьких родів поплатилася за це

³ Олександр Грушевський, “З побуту старшини XVIII в.,” *Науковий збірник за рік 1926* (Київ: ДВУ, 1926), 124-131. (Oleksandr Hrushevs'kyi, “Z pobutu starshyny XVIII v.,” *Naukovyi zbirnyk za rik 1926* (Kyiv: DVU, 1926): 124-131); Олена Дзюба, *Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини)* (Київ: Інститут історії України, 2012). (Olena Dziuba, *Pryvatne zhyttia kozats'koï starshyny XVIII st. (na materialakh epistoliaranoi spadshchyny)* (Kyiv: Instytut istoriï Ukraïny NAN Ukraïny, 2012)); Тетяна Таїрова-Яковлева, *Повсякдення дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини*, переклад з рос. Тетяни Кришталовської (Київ: Кліо, 2017). (Tetiana Tairova-Iakovleva, *Povsiakdennia dozvillia i tradytsii kozats'koï elity Het'manshchyny*, pereklad z ros. Tetiany Kryshchalovs'koï (Kyiv: Klio, 2017)).

⁴ Про політичну культуру та ідеологеми: Зенон Когут, “Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво” в Когут, *Коріння ідентичності*, 80-101. (Kohut, “Rozvytok malorosii's'koï samosvidomosty i ukraïns'ke natsional'ne budivnytstvo” v Kohut, *Korinnia identychnosti*, 80-101); Олексій Кресін, *Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття* (Київ: НАН України, 2001). (Oleksii Kresin, *Polityko-pravova spadshchyna ukraïns'koï politychnoi emihratsii pershoï polovyny XVIII stolittia* (Kyiv: Natsional'na akademiia nauk Ukraïny, 2001)); Katarzyna Losson, “Komu miła całość Ojczyzny.” *Swidomość i aspiracje polityczne kancelistów kozackich (1670-1720)* (Warsaw: Neriton, 2013); Frank E. Sysyn, “Fatherland in Early Eighteenth-Century Ukrainian Political Culture,” in *Mazepa e Il Suo Tempo. Storia, Cultura, Società*, ed., Giovanna Siedina (Alessandria: dell'Orso, 2004), 39-53; Teresa Chynczewska-Hennel, “The National Consciousness of Ukrainian Nobles and Cossacks from the End of the Sixteenth to the Mid-Seventeenth Century,” *Harvard Ukrainian Studies* 10:3/4 (1986): 377-92; Татьяна Таирова, “Отечество” в представлениях украинской казацкой старшины конца XVII-начала XVIII веков,” *Journal of Ukrainian Studies*, vol. 33-34 (2008-2009): 453-458. (Tat'iana Tairova, “Otechestvo” v predstavleniakh ukraïnskoï kazatskoï starshiny kontsa XVII-nachala XVIII vekov,” *Journal of Ukrainian Studies*, vol. 33-34 (2008-2009): 453-458); Борис Флоря, “Формирование новой социальной элиты украинского общества (вторая половина XVII – первая треть XVIII века) и два ее идеолога,” *Славяноведение* 2 (2014): 25-46. (Boris Floria, “Formirovanie novoi sotsial'noi elity ukraïnskogo obshchestva (vtoraia polovina XVII – perviaia tret' XVIII veka) i dva ee ideologa,” *Slavianovedenie* 2 (2014): 25-46); Наталя Яковенко, “Господарі вітчизни: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію та обов’язки влади (до початку XVIII ст.),” в Наталя Яковенко, *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI - XVIII століття* (Київ: Laurus, 2012), 397-426. (Natalia Iakovenko, “Hospodari vitchyzny”: uivlennia kozats'koï ta tserkovnoi elity Het'manatu pro pryrodu, reprezentatsiiu ta obov'iazky vlady (do pochatku XVIII st.),” v Natalia Iakovenko, *Dzerkala identychnosti. Doslidzhennia z istoriï uivlen' ta idei v Ukraïni XVI - XVIII stolittia* (Kyiv: Laurus, 2012), 397-426).

головою, статками й кар’єрами, а решта була змушена миритися із підозрілим ставленням й недовірною з боку російської влади. З іншої сторони, за влучним спостереженням Пола Бушковича, зміна характеру стосунків між Москвою й Військом Запорозьким виявилася, в першу чергу в кризі довіри до гетьманської форми правління й не призвела до повного демонтажу політичної автономії України та її еліти.⁵ Як буде продемонстровано нижче, навпаки, ця криза дуже посприяла зміцненню й внутрішній інтеграції козацької верхівки, її форм самоорганізації, ідеології та владних позицій. Іншою проблемою в становищі старшини, котра була своєрідним спадком попередніх епох, була невпорядкованість її юридичного становища, відсутність чітко регламентованої структури військової та цивільної адміністрації, служба в яких була підставою привілеїв й належності до старшинської касты. Це створювало зручні приводи для зовнішнього втручання в життя спільноти з боку московської влади, а з іншого боку, робило нестабільною спільноту зсередини, лишаючи нерозв’язаними питання ієрархії, старшинства, правил кар’єрного просування й відповідних прав в середовищі самої старшини.

В нашому дослідженні ми спробуємо простежити, як за допомогою встановлення й впорядкування внутрішньої ієрархії старшина намагалася протистояти цим загрозам і водночас, зміцнювати свою спільноту завдяки новим інструментам конструювання соціального статусу — чиновним ієрархіям, зафіксованим в спеціальних документах (ми умовно називатимемо їх “табелями про ранги”), що подавали формалізований порядок старшинських урядів Гетьманщини.

Табелі старшинських чинів, що здебільшого були продуктом творчості самих козацьких старшин, відносно добре були відомі різним поколінням істориків, що вивчали еліту Гетьманщини, або ж її владні інститути, але ніколи не були об’єктом спеціального вивчення. “Класи” старшинських посад в армії, адміністрації чи судочинстві, які присвоювалися табелями, лише згадувалися дослідниками в контексті змін статусу різних груп старшини (генеральної, полкової чи сотенної), чи то появи нових інституцій (наприклад, урядів генеральних підскарбіїв, гродських, земських і підкоморських судів).⁶ Втім, автори жодним чином не коментувала самі “табелі,” ніби зберігаючи мовчазну згоду з приводу того, що вони були мертвонародженою буквою закону, котрим старшина лише прагнула утвердити свою вищість і внутрішню ієрархію, але так до кінця й спромоглася зробити цього.⁷

Аби з’ясувати роль і значення цих документів, їх вплив на процес кристалізації старшинської еліти ми спробуємо з’ясувати: 1) контекст і обставини появи перших козацьких табелів про ранги; 2) причини й характер змін, котрих вони зазнавали; 3) питання про їх дієвість в повсякденній урядовій практиці Гетьманщини.

⁵ Пол Бушкович, “Последствия Полтавы: местная автономия в Российской империи при Петре I” в *Русский Сборник: Россия и Война: Международный научный сборник в честь 75-летия Брюса Меннинга* (Москва: Модест Колеров, 2018), т. XXVI: 92-121. (Paul Bushkovich, “Posledstviia Poltavu: mestnaia avtonomiia v Rossiiskoi imperii pri Petre I” v *Russkii Sbornik: Rossiia i Voina: Mezhdunarodnyi nauchnyi sbornik v chest’ 75-letii Briusa Menninga* (Moscow: Modest Kolerov, 2018), т. XXVI: 92-121).

⁶ Перші згадки про класи козацьких чинів в ранній історіографії з’являються в трактаті “О Малороссии. О древних обычаях малороссийских, о чинах и должностях, о службе воинской и гражданской, о чинах и должностях по алфавиту” Василя Ломиковського (1808): *Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским*, ред. и примеч. Александра Лазаревского (Киев: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1894). (*Slovar’ malorusskoi stariny, sostavlennyi v 1808 g. V. Ia. Lomikovskim*, red. i primеч. Aleksandra Lazarevskogo (Kyiv: Tip. G. Korchak-Novitskogo, 1894).

⁷ Показово, що, наприклад, Табель 1742 р., долучена до “Прав за якими судяться малоросійський народ” (1743), не була проаналізована найретельнішими дослідниками цієї пам’ятки (О. Кістяківський, А. Яковлів, К. Вислобоков).

Хронологічні межі дослідження логічно обмежуються часом появи першої таблиці в 1734 р. та останньої в 1762 р., що в часі майже співпало з ліквідацією інституту гетьманської влади після якого змагання козацької знаті за свої права й статус перейшли до нової фази.

З'ясування ролі, котру грали практики урядового старшинства та чиновництва старшини, насправді виходять за рамки прикладної актуальності. По-перше, не слід забувати, що сам феномен формування еліти Гетьманщини був явищем *sui generis* на тлі еліт тогочасної Європи, котрі були вже сформованими спільнотами з багатовіковою історією, усталеною структурою, практиками й традиціями. Отже, перед нами постає ще один алгоритм кристалізації політичного класу, його замикання й відсепарування від решти соціальних спільнот. Український контекст також дає можливість прослідкувати, в який спосіб на ці процеси впливала новопостала Російська імперія, що буде цікавим з точки зору порівняння взаємин абсолютистських монархій із соціальними елітами в інших регіонах. По-друге, ієрархічні практики козацької старшини не пішли в минуле разом із автономією Гетьманщини наприкінці XVIII ст., а стали важливою складовою групової ідентичності її еліти й аргументом у боротьбі за отримання дворянства вже в наступному XIX ст.⁸

Козацька страшина, як спільнота

Очевидно, що перш ніж говорити про ієрархії страшинських урядів Гетьманщини, варто подати бодай загальний їх огляд і характеристику. Владна піраміда Війська Запорозького сформувалася в результаті синтезу традицій реєстрового і зпорозького козацтва й під впливом нових реалій у часі виникнення козацької автономії в 1648 р. Її вищу сходинку посідав гетьман, уряд якого до першої чверті XVIII ст. формально залишався виборним, будучи фактичним володарем Гетьманщини. Мали широкі повноваження також уряди генеральних старшин, котрі товаришували гетьману в довоєнний час — генерального писаря, генерального обозного і генеральних осавулів та суддів, генеральних бунчужного та хорунжого.⁹ Зміни відбулися й на решті шаблів державно-військового управління.

⁸ Про це детальніше: Александра Ефименко, “Малорусское дворянство и его судьба” в Александра Ефименко, *Южная Русь. Очерки, исследования и заметки* (Санкт-Петербург: Книгопечатия Шмидтъ, 1905), т. 1: 145-200. (Aleksandra Efimenko, “Malorusskoe dvorianstvo i ego sud'ba” v Aleksandra Efimenko, *Iuzhnaia Rus'. Ocherki, issledovaniia i zametki* (St. Petersburg: Knigopachatia Shmidt”, 1905), t. 1: 145-200); Зенон Когут, *Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830* (Київ: Основи, 1996). (Zenon Kohut, *Rosiis'kyi tsentralizm i ukraïns'ka avtonomiia: Likvidatsiia Het'manshchynu, 1760-1830* (Kyiv: Osnovy, 1996)); його ж, “Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в українське дворянство” в Когут, *Коріння ідентичности*, 46-79. (*idem*, “Ukrain'ska elita u XVIII stolitti ta ii intehratsiia v ukraïns'ke dvorianstvo” v Kohut, *Korinnia identychnosty*, 46-79); Дмитрій Миллер, *Очерки из истории юридического быта старой Малоросси. Превращение малорусской старшины в дворянство* (Киев, 1897). (Dmitrii Miller, *Ocherki iz istorii iuridicheskogo byta staroi Malorossii. Prevrashchenie malorusskoi starshiny v dvorianstvo* (Kyiv, 1897)).

⁹ Віктор Горобець, *Влада та соціум Гетьманату*, 25-29, 37-51. (Horobets, *Vlada ta sotsium Het'manatu*, 5-29, 37-51); Лев Окіншевич, “Генеральна Старшина на Лівобережній Україні XVII-XVIII вв.” в *Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права*, вип. 2 (Київ: Українська Академія Наук, 1926). (Lev Okinshevych, “Heneral'na Starshyna na Livoberezhnii Ukraïni XVII-XVIII vv.” v *Pratsi Komisii dlia vyuchuvannia istorii zakhidno-rus'koho ta vkrain'skoho prava*, vyp. 2 (Kyiv: Ukraïns'ka Akademia Nauk, 1926)); George Gajecy, *The Cossack Administration of the Hetmanate* (Cambridge, MA.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1978), vol.2: 651-677.

Так, козацькі полковники в ході повстання окрім, військових повноважень, набули функцій цивільних адміністраторів своїх регіонів, так само за рахунок додавання адміністративних функцій розширилися повноваження сотників (керівників адміністративних одиниць, на які поділялися полки) та сотенних старшин.¹⁰ Окрім розширення компетенцій власне військових урядовців, було створено також нові відомства для управління цивільною сферою — Генеральну військову канцелярію та Генеральний військовий суд, а вже у XVIII ст. - Генеральну скарбову канцелярію та Генеральну лічильну комісію.¹¹ При більшості генеральних старшин — міністрів часом утворилися власні канцелярські відомства, які на полковому та сотенному рівні також дублювалися відповідними канцеляріями з власними штатами службовців.¹²

В другій половині XVII ст. козацькі гетьмани, прагнучи унезалежитися від мінливих політичних настроїв козацтва й впливу старшини, створюють наймані війська, котрі являють собою альтернативну армію, окрему від козацького війська, що фінансувалася з центрального бюджету, мала власну командну ієрархію, яка знаходилася під контролем гетьманів.¹³ Ще одним інститутом, яким володарі Гетьманщини намагалися посилити свій вплив, став гетьманський двір, очолюваний маршалком і господарем гетьманського двору, з відповідними штатами придворних чинів, дворянами й надвірною гвардією.¹⁴ Таким чином, до кінця XVII ст. владний апарат Гетьманщини являв собою доволі розгалужену систему відомств і установ із численним штатом службовців, кількість яких мала стабільну тенденцію до зростання.

В умовах Руїни, коли через інтенсивні військові дії, втрати в старшинському корпусі треба було швидко поповнювати, кадровим резервом стає знатне військо

¹⁰ Михайл Слабченко, *Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк)* (Одесса: Типография “Техник”, 1909), 43-101. (Mikhail Slabchenko, *Malorusskii polk v administrativnom otnoshenii (Istoriko-iuridicheskii ocherk)* (Odesa: Tipografiia “Tekhnik”, 1909), 43-101).

¹¹ Дядиченко, *Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України*, 102-125. (Diadychenko, *Narysy suspil'no-politychnoho ustroiu Livoberezhnoi Ukraïny*, 102-125); Віра Панашенко, “З історії національних державних інституцій: Генеральна військова канцелярія” в *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво* (Київ: Інститут історії України НАН України, 1998), 252-276. (Vira Panashenko, “Z istoriï natsional'nykh derzhavnykh instytutstii: Heneral'na viis'kova kantseliariia” v *Natsional'no-vyzvol'na viina ukraïns'koho narodu seredy ny XVII stolittia: polityka, ideolohiia, viis'kove mystetstvo* (Kyiv: Instytut istoriï Ukraïny NAN Ukraïny, 1998), 252-276).

¹² Дядиченко, *Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України*, 281-312. (Diadychenko, *Narysy suspil'no-politychnoho ustroiu Livoberezhnoi Ukraïny*, 281-312); Слабченко, *Малорусский полк*, 126-144. (Slabchenko, *Malorusskii polk*, 126-144).

¹³ Олексій Сокирко, *Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр.* (Київ: Темпора, 2006). (Oleksii Sokyрко, *Lytsari druho ho sortu. Naimane viis'ko Livoberezhnoi Het'manshchyny 1669-1726 rr.* (Kyiv: Tempora, 2006)).

¹⁴ Ольга Васильєва, “Гетьманські дворяни й слуги наприкінці XVII – у першій третині XVIII ст.: порівняльний аналіз,” *Гілея*, вип. 66 (2012): 44-49; її ж. “До структури управлінського апарату гетьманського двору: дозорці та старости гетьманських маєтностей (1687 – 1734 рр.)” в *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*, вип.16 (2009): 20-24. (Ol'ha Vasyli'eva, “Het'mans'ki dvoriany i sluhu naprykintsi XVII – u pershii tretyni XVIII st.: porivnial'nyi analiz,” *Hileya*, вип. 66 (2012): 44-49; *eadem*, “Do struktury upravlins'koho aparatu het'mans'koho dvoru: dozortsi ta starosty het'mans'kykh maietnostei (1687 – 1734 rr.)” v *Aktual'ni problemy vitchyznianoï ta vsesvitn'oi istoriï: Zbirnyk naukovykh prats': Naukovi zapysky Rivnens'koho derzhavnoho humanitarnoho universytetu*, вип.16 (2009): 20-24); Олексій Сокирко, *На варті булави. Надвірні війська українських гетьманів XVII–XVIII ст.* (Київ: Темпора, 2018). (Oleksii Sokyрко, *Na varti bulavy. Nadvirni viis'ka ukraïns'kykh het'maniv XVII–XVIII st.* (Kyiv: Tempora, 2018)).

товариство. Ближче до кінця XVII ст., із усталенням критеріїв належності до цієї групи та фіксацією її привілейованого становища, значне товариство починає виконувати допоміжну роль в управлінні військом, роботі адміністративних установ і судів, знаходячись у юрисдикції гетьманів та полковників.¹⁵ На початку XVIII ст. в аморфній масі значного товариства виокремилися дві групи, що відрізнялися своїм статусом і юрисдикцією – бунчукове та значкове товариство.¹⁶ Ці дві групи чітко відділялися від решти козацтва, оскільки їх представники часом не обіймали жодних посад в адміністрації чи армії, але мали підвищений статус, підпорядковуючись безпосередньо гетьманам (бунчукові товариші) або ж полковникам (значкові товариші). Звання бунчукових і значкових товаришів отримували як заслужені старшини, так і їхні діти, для яких це було трампліном для майбутньої кар'єри.¹⁷ В 40-х рр. XVIII ст. ця група поповнилася рангом військових товаришів, котрі займали проміжне становище між бунчуковими та значковими товаришами.¹⁸ Фактично, всі три ранги були відповідниками почесних титулів, котрими козацька еліта виокремлювала себе з-посеред звичайних козаків. Право надання титулів бунчукових товаришів початково належало гетьманам, а потім почергово переходило то до Генеральної військової канцелярії, то до Правління гетьманського уряду. На думку Ірини Кривошеї, маркером початку кристалізації цих рангів був початок їх обліку Генеральною військовою канцелярією, котра з часів Скоропадського почала вести відповідні реєстри, а з кінця 30 — початку 40-х рр., за російським зразком, видавати їм атестати.¹⁹

Формально, до початку XVIII ст. переважна більшість старшинських урядів, вищих до нижчих, була виборною. Виняток становили лише старшини найманих полків, придворні чини, бунчукові та значкові товариші, котрих номінували

¹⁵ Ірина Кривошея, *Неурядова старшина Української козацької держави (XVII-XVIII ст.), тт. 1-2* (Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2016). (Iryna Kryvosheia, *Neuriadova starshyna Ukraïns'koi kozats'koi derzhavy (XVII-XVIII st.)*, tt. 1-2. (Bila Tserkva: Vydavets' O.Pshonkivs'kyi, 2016)); Віра Панашенко, "Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині" в *Істину встановлює суд історії: Збірник на пошану Федора Шевченка* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2004), т. 2: 291-347; її ж. "Знатне військово товариство Гетьманщини" в *Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI-XVIII століть* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2000), вип. 1: 397-418. (Vira Panashenko, "Bunchukovi, viis'kovi i znachkovi tovaryshi v Het'manshchyni" v *Istynu vstanovliuie sud istorii: Zbirnyk na poshanu Fedora Shevchenka* (Kyiv: Instytut istorii Ukraïny NAN Ukraïny, 2004), t. 2: 291-347; eadem, "Znatne viis'kove tovarystvo Het'manshchyny" v *Ukraïna v Tsentral'no-Skhidnii levropi: Studii z istorii XI-XVIII stolit'* (Kyiv: Instytut istorii Ukraïny NAN Ukraïny, 2000), vup. 1: 397-418).

¹⁶ Ірина Кривошея, "Бунчукове товариство Гетьманщини в першій половині XVIII ст.: статус і чисельність" в *Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV-XVIII століть* (Суми: Сумський державний університет, 2015): 36-43. (Iryna Kryvosheia, "Bunchukove tovarystvo Het'manshchyny v pershii polovyni XVIII st.: status i chysel'nist'" v *Kozats'ki starozhytnosti Livoberezhzhia Dnipro XV-XVIII stolit'* (Sumy: Sums'kyi derzhavnyi universytet, 2015): 36-43).

¹⁷ Віра Панашенко, "Бунчукові товариші," *Київська старовина*, №5 (1997): 24-40; її ж. "Значкові товариші" в *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку* (Київ: Інститут історії України НАНУ, 2000), вип. 7: 165-173. (Vira Panashenko, "Bunchukovi tovaryshi," *Kyivs'ka starovyna*, 5 (1997): 24-40; eadem, "Znachkovi tovaryshi" v *Ukraïns'ka kozats'ka derzhava: vytoky ta shliakhy istorychnoho rozvytku* (Kyiv: Instytut istorii Ukraïny NAN Ukraïny, 2000), vup. 7: 165-173).

¹⁸ Ірина Кривошея, "Військово товариство на останньому етапі існування Української козацької держави (друга половина XVIII ст.)," *Уманська старовина* №1 (2016): 20-25. (Iryna Kryvosheia, "Viis'kove tovarystvo na ostann'omu etapi isnuvannia Ukraïns'koi kozats'koi derzhavy (druha polovyna XVIII st.)," *Umans'ka starovyna* 1 (2016): 20-25); Віра Панашенко, "Військові товариші," *Київська старовина* № 3 (1998): 166-174. (Vira Panashenko, "Viis'kovi tovaryshi," *Kyivs'ka starovyna* 3 (1998): 166-174).

¹⁹ Ірина Кривошея, *Неурядова старшина Української козацької держави (XVII-XVIII ст.)* т. 1: 120-121, 179-180. (Iryna Kryvosheia, *Neuriadova starshyna Ukraïns'koi kozats'koi derzhavy (XVII-XVIII st.)*, t. 1: 120-121, 179-180).

гетьмани. В питаннях виборності співіснували дві антагоністичні тенденції, що яскраво проявилися одразу після Хмельниччини. Так, одна з них, що виростала з запорозької традиції, покликаючись на “старовинні звичаї,” практикувала повсякчасне переобрання старшин, зберігаючи їх залежність та обсяг влади від волі всього війська (“військового товариства”). Тоді як реєстрова традиція прагнула до заміщення урядів з тривалими каденціями, встановлення чіткіших повноважень і внутрішньої ієрархії урядників, а також правил просування службовими сходами. Наприкінці XVII ст. виборність козацьких урядників перетворилася на певну ритуалізовану процедуру, дотримання якої було, судячи з усього, факультативним.²⁰ Натомість намітилася тенденція до успадкування урядів (в обхід виборів) у найбільш впливових старшинських родах, котрі користувалися протекцією гетьманів або московських царів.²¹ В наступному столітті ця практика остаточно усталиться, хоча виборність й зберігатиме статус формального звичаю при визначенні кандидатів на посади.

Козацька старшина та Російська імперія

Політика невтручання Москви у внутрішні справи Гетьманщини почала зазнавати змін із початком XVIII ст., що стало особливо помітним під час Північної війни 1700-1721 рр. Найбільш серйозною проблемою, й водночас фактором консолідації козацької верхівки, стали спроби втручання російської влади в кадрову політику автономії. Перший такий прецедент стався у 1707 р., коли військовий канцелярист Іван Чарниш, користаючись із протекції російських вельмож, намагався отримати престижний уряд стародубського полковника в обхід гетьмана Мазепи.²² Авантюра Чарниша загрожувала порушити *status quo*, котрий гарнатував невтручання Росії у внутрішні справи Гетьманщини й викликав тривогу в середовищі старшини, хоча московські урядовці тоді не зважилися стати на бік свого протеже.

Втім, після мазепинського виступу, коли чимало прихильників гетьмана були змушені виїхати на еміграцію, або були заслані, практика прямого призначення

²⁰ Віктор Горобець, “Право вільної елекції полковника Війська Запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новаціями,” *Український історичний журнал* № 5 (2015): 70-76. (Viktor Horobets, “Pravo vil’noї eleksії polkovnyka Viis’ka Zaporoz’koho: kozats’ki tradytsії u vyprobuvanni impers’kymu novatsiiamy,” *Ukraïns’kyi istorychnyi zhurnal* 5 (2015): 70-76).

²¹ Ibid., 76-91; Віктор Горобець, “Старшина Гетьманщини: неслужбовий вимір службової кар’єри провідної соціальної верстви,” *Український історичний журнал* №4 (2012): 52-66. (Viktor Horobets, “Starshyna Het’manshchyny: nesluzhbovyi vymir sluzhbovoi kar’iery providnoi sotsial’noi verstvy,” *Ukraïns’kyi istorychnyi zhurnal* 4 (2012): 52-66); Слабченко, *Малорусский полк*, 65-66. (Slabchenko, *Malorusskii polk*, 65-66).

²² Кирилл Кочегаров, “Русское правительство и право гетмана И. С. Мазепы назначать казацких полковников Войска Запорожского: казус Ивана Черныша 1707 года,” *Славяноведение* №2 (2016): 29-40. (Kirill Kochegarov, “Russkoe pravitel’stvo i pravo getmana I. S. Mazepy naznachat’ kazatskikh polkovnikov Voiska Zaporozhskogo: kazus Ivana Chernysha 1707 goda,” *Slavianovedenie* 2 (2016): 29-40).

старшин царськими указами стала більш масовою.²³ Новоспечені старшини, номіновані Петром I (йдеться про новомлинського сотника Григорія Шишкевича,²⁴ воронезького сотника Потапа Назаренка та новгород-сіверського сотника Федора Лісовського),²⁵ хоч і походили з козацького стану, поводитися на своїх посадах свавільно часто порушуючи закон і норми моралі, не гребували хабарями, насильством, грабунками і переслідуванням своїх противників.²⁶ Як свідчать скарги сотнян і слідчих справ, відчуття безкарності й вищості “царських сотників” значною мірою ґрунтувалося на тому, що вони були призначені на посади волею вищого володаря, а не обрані козаками, як решта. Старшини, що почували себе під опікою й захистом царя, дозволяли собі ставати на прю навіть із гетьманами. Згаданий вище сотник Лісовський протягом трьох (!) років ігнорував укази Івана Скоропадського і не з’являвся на допити. Від свавільної поведінки сотників потерпали не лише прості козаки, але й сотенні старшини й навіть полковники. Поповзли чутки про те, що всі троє сотників, призначених царем, готують змову проти Скоропадського та його прихильників і відправили Петру донос на нього.

Слідом за сотниками, котрі були призначені на свої уряди по гарячих слідах розправ над прихильниками Мазепи восени 1708 — навесні 1709 рр., Петро I почав номінувати й на посади полковників. Їх так само діставали ті, хто виявив свою вірність і відданість. 1712 р. на київське полковництво було призначено Антіна Танського, колишнього компанійського полковника, котрий відмовився коритися

²³ Віктор Горобець, “Служба при дворі, ‘вірність монархові’ та покровительство царських сановників як аргументи при обранні на уряд сотника Війська Запорозького,” *Український історичний журнал* №3 (2020): 22-29. (Viktor Horobets, “Sluzhba pry dvori, ‘virnist’ monarkhovi’ ta pokrovytel’stvo tsars’kykh sanovnykiv iak argumenty pry obranni na uriad sotnyka Viis’ka Zaporoz’koho,” *Ukraïns’kyi istorychnyi zhurnal* 3 (2020): 22-29). При цьому, царський уряд боявся вдаватися до масової ротації старшин в умовах війни з Османською імперією 1710-1713 рр. у якій Гетьманщина стала однією з геополітичних ставок. До того ж, у Петербурзі погано орієнтувалися в розстановці сил і ступені лояльності козацького середовища. Див., Віктор Горобець, “Волимо царя східного...” *Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава* (Київ: Критика, 2007), 284-285. (Viktor Horobets, “Volymo tsaria skhidnoho...” *Ukraïns’kyi Het’manat ta rosiis’ka dynastiia do i pislia Pereiaslava* (Kyiv: Krytyka, 2007), 284-285); Сергей Соловьев, *История России с древнейших времен* Москва: АСТ; Харьков: Фолио, 2001), Кн. VIII (т. 15-16): 781. (Sergei Solov’ev, *Istoriia Rossii s drevneishikh vremen* (Moscow: AST; Khar’kov: Folio, 2001), Кн. VIII (т. 15-16): 781).

²⁴ Віктор Горобець, “Образ гонору царя і гетьмана” чи боротьба за владу на сотенному рівні: справа новомлинського сотника Григорія Шишкевича (1708–1722–1732)” в *Соціум. Альманах соціальної історії*, вип. 11-12 (2015), 210–252. (Viktor Horobets, “Obraza honoru tsaria i het’mana” chy borot’ba za vladu na sotennomu rivni: sprava novomlyns’koho sotnyka Hryhoriia Shyshkevycha (1708–1722–1732)” v *Socium. Al’manakh sotsial’noi istorii*, vup. 11-12 (2015), 210–252).

²⁵ Віктор Горобець, *Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні. Сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715–1722* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2016); його ж. “Сила та безсилля гетьманської влади в після-полтавську добу: гетьман Скоропадський vs сотник Лісовський, 1715–1722” в *Україна в Центрально-Східній Європі* Вип. 14 (2014), 138-161. (Viktor Horobets, *Konflikt i vlada v rann’omodernii Ukraïni. Sotnyk novhorod-sivers’kyi proty het’mana Viis’ka Zaporoz’koho, 1715–1722* (Kyiv: Instytut istorii Ukraïny NAN Ukraïny, 2016); *idem*, “Syla ta bezsyllia het’mans’koi vlady v pislia-poltavs’ku dobu: het’man Skoropads’kyi vs. sotnyk Lisovs’kyi, 1715–1722” v *Ukraïna v Tsentral’no-Skhidnii Ievropi* Vup. 14 (2014), 138-161); Сергей Моравский, “Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст.,” *Киевская старина*, №9 (1891): 466-477. (Sergei Moravskii, “Fedor Lisovskii (1709–1722). Ocherk iz vnutrennei istorii Malorossii v pervoi polovine XVIII st.,” *Kievskaiia starina* 9 (1891): 466-477).

²⁶ Александр Лазаревский, “Очерки из быта Малороссии в XVIII веке. III. Сотники,” *Русский архив*, т. 11, кн. 1 (1873): 341-388. (Aleksandr Lazarevskii, “Ocherki iz byta Malorossii v XVIII veke. III. Sotniki,” *Russkii arkhiv*, t. 11, kn. 1 (1873): 341-388).

наказам Мазепи та перейшов на бік Петра.²⁷ В червні 1715 р. уряд гадяцького полковника отримав Михайло Милорадович — сербський капітан, котрий був російським емісаром на Балканах під час війни з турками.²⁸ Ці призначення були дуже щедрими сінекурами, якими цар винагороджував своїх прихильників, але водночас сів тривогу в лавах лояльних до себе старшин.²⁹ В 1718 р. гетьман Скоропадський в розпачі писав про родичів Танського та Милорадовича, котрі посідаючи різні уряди та “в Украйне имея маетности, живут ни под чьею командою, самовольно, и того б ради об оных определить, под чьею командою им быть, и кому их по челобитью на них в разных делах судить, а ево, де, гетмана, они не слушают.”³⁰

Не менш панічні настрої серед старшини посіяли наступні кроки Петра, що почав роздавати уряди козацьких полковників російським офіцерам. У такий спосіб він, прагнув убезпечити себе від нових проявів “зради” після подій 1708 р. Перше призначення мало мар’яжний контекст: в 1719 р. ніжинське полковництво отримав Петро Толстой, молодший син близького царського соратника Петра Андрійовича Толстого, котрий взяв шлюб із донькою гетьмана Скоропадського. Однак, після смерті гетьмана серія наступних призначень мала вже інші мотивації та набула системнішого характеру. Їм передувала реорганізація системи управління російськими гарнізонами, військовою інфраструктурою та ресурсами регіону, а також функції нагляду над місцевою страшиною й міськими урядниками. 22 жовтня 1723 р. чернігівським полковником було призначено колишнього чернігівського коменданта підполковника російської армії Михайла Богданова.³¹ Протягом 1724-1725 р. Полтавським полком, за відсутності полковника, фактично управляв полтавський комендант Іван Чичерін.³² В Стародубському полку, найбільшому й найбагатшому регіоні Гетьманщини, поковницький пірнач послідовно належав російським офіцерам: в 1723-1724 рр. Івану Кокошкіну, в 1724-1728 рр. Іллі Пашкову,³³ в 1730-1734 рр. Олександрю Дурову та в 1734-1741 рр. Афанасію Радіщеву. В 1727 р. ніжинським полковником став полковник Іван Хрущов, що керував ним до 1740 р.³⁴ Ці *homo novus* мали персональні царські інструкції щодо своїх дій й відмовлялася

²⁷ Александр Лазаревский, “Антон Танский, полковник киевский (1712-1734 гг.)” *Киевская старина*, №4 (1894): 146-151. (Aleksandr Lazarevskii, “Anton Tanskii, polkovnik kievskii (1712-1734 gg.),” *Kievskaiia starina* 4 (1894): 146-151).

²⁸ Александр Лазаревский, “Люди старой Малороссии. 2. Милорадовичи,” *Киевская старина*, №3 (1882): 479-498. (Aleksandr Lazarevskii, “Liudi staroi Malorossii. 2. Miloradovichi,” *Kievskaiia starina* 3 (1882): 479-498).

²⁹ Соловьев, *История России с древнейших времен*, кн. VIII (т.15-16): 788-789. (Solov'ev, *Istoriia Rossii s drevneishikh vremen*, кн. VIII (т. 15-16): 788-789).

³⁰ *Источники малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским* (Москва, 1859), ч. 2: 282. (*Istochniki malorossiiskoi istorii, sobrannye D. Bantysh-Kamenskim i izdannye O. Bodianskim* (Moscow, 1859), ch. 2: 282).

³¹ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису [далі-НБУВ.ІР], Ф. VIII Київський університет Св. Володимира, спр. 2384, арк. 21. (Natsional'na biblioteka Ukraïny im. V. Vernads'koho. Instytut rukopysu [hereafter NBUV.IR], F. VIII Kyïvs'kyi universytet Sv. Volodymyra, spr. 2384, ark. 21).

³² Віктор Горобець, *Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I* (Київ: Інститут історії України НАН України, 1998), 227. (Viktor Horobets, *Prysmerek Het'manshchyny: Ukraïna v roky reform Petra I* (Kyiv: Instytut istorii Ukraïny NAN Ukraïny, 1998); М. В. Бабич и И. В. Бабич, сост., *Областные правители России, 1719-1739 гг.* (Москва: РОССПЭН, 2008), 689. (M. V. Babich i I. V. Babich, sost., *Oblastnye praviteli Rossii, 1719-1739 gg.* (Moscow: ROSSPEN, 2008), 689).

³³ *Ibid.*, 521.

³⁴ *Ibid.*, 671.

коритися наказам генеральних старшин і вищих інституцій Гетьманщини.³⁵ Але, на відміну від згаданих вище сотників, росіяни посилалися при цьому на наявність в них армійських або гвардійських чинів, що з їхньої точки зору, були вищими від козацьких. Показовим у цьому відношенні був випадок, описаний козацьким старшиною Яковом Марковичем, який 11 квітня 1733 р. зустрівся в Глухові “з полковникомъ Ніжинскимъ Хрущовимъ, который сюда пріехалъ опрошуватись, чтобъ ему не бить въ командѣ обозного енерального, что онъ себѣ ставитъ, если бы былъ, за обиду.”³⁶

Окремішність статусу, як і в попередніх випадках із сотниками, дозволяла новопризначеним полковникам безперешкодно грабувати полкову касу, відбирати землю в козаків і посполитих, обкладати міщан і купців поборами. Кричущість цих насильств примножувалася ще й тим, що росіяни, як правило, погано орієнтувалися або й взагалі ігнорували місцеві звичаї. Поступово в ці конфлікти втягувалася й місцева старшина, котра із зневагою й водночас острахом дивилася на іноземців, що підважували їхню монополію на владу. Під час своєї поїздки до Москви в 1718 р. Скоропадський намагався обережно переконати Петра відмовитися від призначень іноземців на старшинські уряди, посилаючись на традиційні “права і вольності” Війська Запорозького, однак це виявилось марним.³⁷

“Місницькі” конфлікти виникали й між імперськими чиновниками та вищими козацькими урядовцями. В травні 1728 р. російський член присутствія Генеральної військової канцелярії та Генерального військового суду Афанасій Арсентьев скаржився гетьману Апостолу: “из оных вашей яснотельности универсалов как усмотрел, что изволите теми универсалами писать к поношению чести моей, счисляя в равенстве с здешними панами, которые имеютя в вышереченном генеральном войсковом суде: а я надеюсь, что по высокой его императорского величества милости, из оных панов я выше; и того для от вашей яснотельности вышеозначенную себе обиду принимаю напрасно; того ради вашу яснотельность прошу показать ко мне свою милость впредь в такой силе, как выше изображено универсалами и письмами своими меня не порицать и с вышеписанными здешними панами в равенстве не счислять, дабы мне такой обиды напрасно не было.”³⁸

Певним рубіжним пунктом в зміні кадрової політики став царський указ від 22 січня 1715 р., котрий впроваджував новий порядок призначення полкових і сотенних старшин. Посилаючись на те, що за теперішнього стану, коли старшин призначають полковники “по своим страстям, из взятков, из котрых вновь выбранных и учрежденных суть суть некоторые и подозрительны в верности”, указ велів обирати

³⁵ На думку Михайла Слабченка, в основу інструкцій було покладено положення російського “Артикула воинского” 1716 р.: Слабченко, *Малорусский полк*, 69-70. (Slabchenko, *Malorusskii polk*, 69-70).

³⁶ *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717-1767 гг.)* (Киев: Типография Г. Корчак-Новицкого, 1893), ч. 3: 281. (*Dnevnik general'nogo podskarbiia Iakova Markovicha (1717-1767 gg.)*) (Kyiv: Tipografiia G. Korchak-Novitskogo, 1893), ch. 3: 281).

³⁷ В чолобитній, поданій в Колегію іноземних справ про це йшлося наступним чином: “Чтоб иноземцев и посторонних в Малую Россию на начальство не присылать и тем вольности их не нарушать, а набирать бы им оных, по древнему обыкновению, вольными голосами из народа Малороссийского, кто избран будет, и по описке о том ко двору Его Царского Величества, оных производить.” *Источники малороссийской истории*, ч. 2: 281. (*Istochniki malorossiiskoi istorii*, ch. 2: 281).

³⁸ *Сіверщина гетьманських часів: Збірник архівних документів*, упор. Юрій Мицик та Інна Тарасенко (Київ: ПП “Фоліант,” 2020), т. 3: 51. (*Sivershchyna het'mans'kykh chasiv: Zbirnyk arkhivnykh dokumentiv*, упор. Iurii Mytsyk ta Inna Tarasenko (Kyiv: PP “Foliant,” 2020), t. 3: 51).

на місці трьох достойних кандидатів, з яких гетьман мав затверджувати одного.³⁹ Номінант мав скласти присягу перед гетьманом і російським резидентом в Глухові. Варто зауважити, що цей алгоритм заміщення вакансій був майже буквально запозичений з чинних правил чиновництва офіцерів регулярної армії.⁴⁰ Слід думати, що ця деталь була цілком очевидною для козацької старшини й віщувала в майбутньому перекроєння всієї системи надання решти урядів.

Однак, в реальності кадрова стратегія Петербурга щодо старшини визначалася не буквою закону, а реальною політичною кон’юктурою. Після подання старшиною на чолі з наказним гетьманом Полуботком петиції про відновлення “прав і вольностей” Війська Запорозького та їх ув’язнення, в Україну був вираджений генерал Олександр Рум’янцев, якому було наказано провести люстрацію старшинського корпусу. Протягом осені 1723 — зими 1724 рр., Румянцевим було усунено з посад 20 урядників, котрих замінили лояльними Росії кандидатами. Частина з них була козацького походження, частина — волохами й сербами, що служили російському уряду.⁴¹ Показово, що під час своєї місії Румянцев мав обережно з’ясовувати ставлення місцевого населення до призначення на уряди росіян “и буде усмотришь, что они великороссийских просят хотят, то их обнадежь.”⁴²

Очевидно, Петро I не мав на меті повний злам гетьманської автономії й радикальне перекроєння її адміністративно-політичної моделі, як про це часом ідеться в українській та російській історіографіях. Попри загальну нехіть до місцевих порядків, котрі видавалися йому хаотичними й ірраціональними, більш імовірним виглядає намір побудувати тут певний баланс сил між гетьманом і різними групами старшини, котрі б врівноважували одне одного, не даючи змоги посилитися жодній з них. Така система, на думку Пола Бушковича, мала б стати ще одним запобіжником від імовірної “зради” й повернула б імперії роль верховного арбітра в суперечках в середовищі місцевої еліти, не значуючи окремішність Гетьманщини.⁴³ Втім, нова політика призначень на старшинські уряди швидко стала іграшкою в руках царських приближених (в першу чергу Меншикова, Шереметєва й Головкина) й замість бажаної стабільності, тільки збільшила кількість конфліктів між новопризначеними урядниками та їх високими покровителями. Тепер в

³⁹ *Сіверщина гетьманських часів*, 275-276. (*Sivershchyna het'mans'kykh chasiv*, 275-276).

⁴⁰ Процедура балотування на офіцерські вакансії була впроваджена царським указом від 26 лютого 1714 р. й пізніше закріплена указом від 1 січня 1719 р., котрий вводив положення щодо послідовності чиновництва (“чтобы через чин никого не жаловать, но порядком чин от чину возводитъ”): Игорь Дуров, “Организация военного чинопроизводства в русской регулярной армии и военно-морском флоте в эпоху Петра Великого” в *Меншиковские чтения-2013: Научный альманах*, 4 (11) (2013), 79. (Igor' Durov, “Organizatsiia voennogo chinoproizvodstva v russkoi reguliarnoi armii i voenno-morskoi flote v epokhu Petra Velikogo” v *Menshikovskie chteniia-2013: Nauchnyi al'manakh*, 4 (11) (2013), 79).

⁴¹ Горобець, *Присмерк Гетьманщини*, 222-224. (Horobets, *Prysmerk Het'manshchyny*, 222-224).

⁴² *Ibid.*, 219.

⁴³ Бушкович, “Последствия Полтавы,” 113-115. (Bushkovich, “Posledstviia Poltavu,” 113-115).

боротьбу за вплив на українські справи, вигідні посади й земельну власність включилися не лише козацька знать, але й російські можновладці.⁴⁴

Відновити *status quo* в кадровій політиці спробував новий гетьман Данило Апостол. 1727 р. він просив імператора Петра II відновити практику вільних виборів старшин всіх рівнів, посилаючись на те, що урядники, призначені в адміністративний спосіб дискредитують себе брутальними зловживаннями, тоді як “вольними голосами во власто хто произведен будет, то опасаясь, дабы оной не лишился, содержатимет доброе и безобидливое обхождение.”⁴⁵ Аргументи Апостола, однак, не мали жодного впливу. “Рішительні пункти” 1728 р., видані у відповідь, залишали справу пожалування чинів генеральних старшин і полковників у височайшій компетенції, а гетьман мав лише надсилати до Петербургу 2-3 достойних кандидатів, обраних в Україні; йому також заборонялося самовільно відставляти старшин з їхніх урядів. Крім цього, Апостол наразився на протистояння із кількома потужними старшинськими кланами (Скоропадські, Марковичі), що продемонструвало готовність козацької знаті боронити свої привілеї та політичний вплив не лише від зазіхань з боку імперії, але й власних правителів.⁴⁶

Іншим полюсом напруженості, котрий генерував активність старшинської спільноти, були конфлікти з російськими офіцерами та чиновниками. Першими нагадали про себе за давнини суперечки між московськими та козацькими військовими командирами, що зародилися ще в другій половині XVII ст. в ході спільних походів проти правобережних гетьманів, війн із татарами й турками. Із початком війни дуже поширеною стала практика, коли козацькі відділи вливалися в склад російських військ і їхні командири мали підпорядковуватися російським генералам та офіцерам. Особливо жорстким було ставлення до козаків іноземних

⁴⁴ Віктор Горобець, “За его бытность при дворе нашем верную службу.” Служба при царському дворі як перепустка на сотництво в Гетьманаті” в *Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні: контексти історичної презентації* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2020), 123-137; його ж. “Служба при дворі, ‘вірність монархові’ та покровительство царських сановників,” *op. cit.*, 22-36. (Viktor Horobets, “За ego bytnost’ pri dvore nashem vernuiu sluzhbu”. Sluzhba pry tsars’komu dvori iak perepustka na sotnytstvo v Het’manati” v *Liudyna, suspil’stvo, vlada v davnii ta rann’omodernii Ukraïni: konteksty istorichnoi prezentatsii* (Kyiv: Instytut istorii Ukraïny NAN Ukraïny, 2020), 123-137; *idem*, “Sluzhba pry dvori, ‘virnist’ monarkhovi” ta pokrovytel’sтво cars’kykh sanovnykiv,” *op. cit.*, 22-36); Ганна Філіпова, “Протекціант” князя Меншикова Яків Ілейко: обличчя Російської адміністрації в Україні після Північної Війни,” *Наукові записки з української історії*, вип. 38 (2016): 45-51. (Hanna Filipova, “Proteksiant” kniazia Menshykova Iakiv Ileiko: oblychchia Rosiis’koï administratsii v Ukraïni pislia Pivnichnoi Viiny,” *Naukovi zapysky z ukraïns’koï istorii*, vyp. 38 (2016): 45-51).

⁴⁵ Борис Крупницький, *Гетьман Данило Апостол і його доба* (Київ: Україна, 2004), 115. (Borys Krupnyts’kyi, *Het’man Danylo Apostol i ioho doba* (Kyiv: Ukraïna, 2004), 115).

⁴⁶ Старшинські “кадрові” справи: Российский государственный архив древних актов [далі-РГАДА], ф. 248 Сенат и его учреждения, оп.29, кн.1780, л.144, 455-457 об. (Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv drevnikh aktov [hereafter RGADA], f. 248, Senat i ego uchrezhdeniia, op. 29, kn. 1780, l. 144, 455-457 ob.); Володимир Пришляк, “Коротка передишка часів Апостола’: Гетьманщина у 1727–1734 роках” в *Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України Валерія Смолія* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2010), 580-582. (Volodymyr Pryshliak, “Korotka peredyshka chasiv Apostola’: Het’manshchyna u 1727–1734 rokakh” v *Ukraïna kriz’ viky: Zbirnyk naukovykh prats’ na poshanu akademika NAN Ukraïny Valerii Smoliiia* (Kyiv: Instytut istorii Ukraïny NAN Ukraïny, 2010), 580-582).

офіцерів, кількість яких в російській армії істотно зростала на початку століття⁴⁷. Не випадково, що скарги козацьких полковників на жорстоке поводження й здирства, адресовані гетьману Мазепі в 1704-1708 рр., згадують про яко винуватців саме іноземців, необізнаних із специфікою іррегулярних військ⁴⁸. З часом ситуація не покращилася, а навіть погіршилася, оскільки в післяполтавський період російська військова присутність в Гетьманщині істотно збільшилася. Після 1711 р. в Лівобережну Україну було переведено на постій практично всю кінноту польової армії, іррегулярні гусарські частини, а за кілька років — новосформовані полки Української ландміліції, провіантські магазини, кінські заводи, польову аптеку⁴⁹. Гетьманщина стала головною опорною базою для російської армії у війнах з Туреччиною 1710-1713 і 1735-1739 рр. й Польщею у 1733-1735 рр. Гетьмани Скоропадський і Апостол докладали чимало зусиль, аби позбутися постій російського війська, але всі їхні спроби виявилися безрезультатними.⁵⁰

Все це призводило до того, що російська армія стала ніби паралельною управлінською ієрархією, яка моментально вступила в конфлікт з козацькою

⁴⁷ Николай Петрухинцев, “Некоторые тенденции в развитии иноземного офицерского корпуса России в конце XVII — начале XVIII века” в *Война и оружие: Новые исследования и материалы. Вторая Международная научно-практическая конференция (18–20 мая 2011 года)* (Санкт-Петербург: ВИМАИВиВС, 2011), ч. II: 219-240. (Nikolai Petrukhintsev, “Nekotorye tendentsii v razvitii inozemnogo ofitser'skogo korpusa Rossii v kontse XVII — nachale XVIII veka” v *Voyna i oruzhie: Novye issledovaniia i materialy. Vtoraia Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia (18–20 maia 2011 goda)* (St. Petersburg: VYMAIVyVS, 2011), ch. II: 219-240); Сергей Черников, “Эволюция высшего командования российской армии и флота первой четверти XVIII века. К вопросу о роли европейского влияния при проведении петровских военных реформ,” *Cahiers du monde russe* 50:4 (2009): 699-735. (Sergei Chernikov, “Evolutsiia vysshego komandovaniia Rossiiskoi armii i flota pervoi chetverti XVIII veka: k voprosu o roli evropeiskogo vliianiia pri provedenii petrovskikh voennykh reform,” *Cahiers du monde russe* 50:4 (2009): 699-735).

⁴⁸ Олександр Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба* (Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001), 243-245. (Oleksander Ohloblyn, *Het'man Ivan Mazepa ta ioho doba* (New York; Kyiv; Lviv; Paris; Toronto, 2001), 243-245); Орест Субтельний, *Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.* Пер. з англ. Володимира Кулика (Київ: Либідь, 1994), 21-24. (Orest Subtel'nyi, *Mazepynsi. Ukrain's'kyi separatyzm na pochatku XVIII st.* Per. z anhl. Volodymyra Kulyka (Kyiv: Lybid', 1994), 21-24). Заради справедливості зазначимо, що подібне жорстоке поводження офіцерів-іноземців із підлеглими часто траплялося й по відношенню до росіян. Тут давалися взнаки вже соціокультурні контрасти й взаємне несприйняття двох відмінних між собою світів. Не бракувало конфліктів і всередині російської армії (між старими й новими формаціями, гвардійськими та польовими частинами, всередині генералітету й офіцерами: Катерина Болтунова, “Русская армия и гвардия в период Северной войны (взаимоотношения и конфликты)” в *От Нарвы к Ништадту: Россия в годы Северной войны 1700 – 1721 гг.* (Санкт-Петербург, 2001), 13-15; її ж., “Русская гвардия первой четверти XVIII в.: “борцы с традицией” или “традиционалистские реформаторы,” *Ab Imperio*, № 1 (2004): 149-170. (Ekaterina Boltunova, “Russkaia armiiia i gvardiia v period Severnoi voiny (vzaimootnosheniia i konflikty)” v *Ot Narvy k Nishtadtu: Rossiia v gody Severnoi voiny 1700 – 1721 gg.* (St. Petersburg, 2001), 13-15; *eadem*, “Russkaia gvardiia pervoi chetverti XVIII v.: “bortsy s traditsiei” ili “traditsionalistskie reformatory,” *Ab Imperio* 1 (2004): 149-170).

⁴⁹ Олена Апанович, *Збройні сили України першої половини XVIII ст.* (Київ: Наукова думка, 1969), 170-208. (Olena Apanovych, *Zbroini syly Ukrainy pershoi polovyny XVIII st.* (Kyiv: Naukova dumka, 1969), 170-208); Олександр Грушевський, “По катастрофі 1708 року: Розквартированне російських полків на Україні,” *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові*, т. 78 (1907): 5-25. (Oleksandr Hrushevs'kyi, “Po katastrofi 1708 roku: Rozkvyartirovannie rosiis'kykh polkiv na Ukraini,” *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka u L'vovi*, t. 78 (1907): 5-25); Віталій Пенської, “Український ландмилицейський корпус в XVIII веке,” *Вопросы истории*, № 10 (2000): 147-153. (Vitalii Penskoii, “Ukrainskii landmilitseiskii korpus v XVIII veke,” *Voprosy istorii* 10 (2000): 147-153).

⁵⁰ Олександр Гуржій, *Іван Скоропадський* (Київ: Альтернативи, 2004), 210-214. (Oleksandr Hurzhii, *Ivan Skoropads'kyi* (Kyiv: Al'ternatyvy, 2004), 210-214); Крупницький, *Гетьман Данило Апостол*, 128-131, 184-186. (Krupnyts'kyi, *Het'man Danylo Apostol*, 128-131, 184-186).

адміністрацією на всіх поверхах. В даному випадку вже йшлося не лише про верховенство чи старшинство у військових питаннях, але й цивільному управлінні й судочинстві.⁵¹ Так чи інакше, але козацька верхівка мала по-своєму реагувати на нове сусідство й пов'язані із ним проблеми, тим більше, що частина армійських офіцерів і генералів, часто не розуміючи особливостей адміністративного устрою Гетьманщини, трактували козацьких старшин у відповідності до своїх уявлень, сформованих армійськими реаліями.⁵² Це, своєю чергою, вимагало від старшинської корпорації конструювання чіткої ієрархічної драбини рангів, яку б можна було представити як аргумент в конфліктах із імперськими чиновниками та офіцерами.

Імперська Табель про ранги та “мнение о малороссийских чинах”

Надзвичайно важливою віхою у формуванні нових службових спільнот імперії, що до певної міри запрограмувала їх подальший розвиток і політику Петербургу щодо статусу неросійських еліт, стало впровадження 24 січня 1722 р. Табелі про ранги (“Табель о рангах всех чинов, воинских, статских и придворных, которые в котором классе чины, и которые в одном классе”).⁵³ Табель мала не просто форму ієрархії чинів і посад, чимало з яких з'явилися в результаті реформ, а була вступною частиною закону, котрий визначав порядок відбування державної служби, надання чинів і посад, закладаючи нову філософію державної служби в основу якої покладалися меритократичні принципи.⁵⁴ Документ, створений протягом 1719-1722 рр. групою вельмож і царських радників, був синтезом пруських, данських і шведських аналогів, адаптованих для російських реалій. Закон впроваджував в усіх ланках державного апарату єдину систему чинів, засновану на ієрархії та особистій вислугі. До 14 класів Табелі увійшли 262 посади, специфіковані по трьох відомствах: військовому - 126 (48%), цивільному - 94 (36%) та придворному - 42 (16%). Разом із іншими законодавчими актами, Табель створювала новий механізм кар'єрних ліфтів, сутність якого полягала не в знатності походження чиновника, а його особистих якостей і компетенціях. З одного боку, це давало можливість для соціального авансу представникам непривілейованих верств, а з іншого стимулювало дворянство до служби, створюючи передумови для його замикання й посилення кастовості. Симптоматично, що вслід за впровадженням Табелі, було створено герольдію, головним завданням якої став облік дворян, організація

⁵¹ Про нову роль армії в житті Російської імперії: Ирина Волкова, “Военное строительство Петра I и перемены в системе социальных отношений в России,” *Вопросы истории*, № 3. (2006): 35-51. (Irina Volkova, “Voennoe stroitel'stvo Petra I i peremeny v sisteme sotsial'nykh otnoshenii v Rossii,” *Voprosy istorii* 3 (2006): 35-51).

⁵² Олег Репан, *Іржа на лезі: лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735-1739 років* (Київ: Видавничий дім “Киево-Могилянська Академія”, 2009), 25-26, 82-84, 87-89. (Oleh Repan, *Irzha na lezi: livoberezhne kozatstvo i rosiis'ko-turets'ka viina 1735-1739 rokiv* (Kyiv: Vydavnychyii dim “Kyievo-Mohylians'ka Akademiia”, 2009), 25-26, 82-84, 87-89).

⁵³ *Законодательство Петра I* (Москва: Юридическая литература, 1997), 393-401. (*Zakonodatel'stvo Petra I* (Moscow: Iuridicheskaiia literatura, 1997), 393-401).

⁵⁴ Сергей Троицкий, *Русский абсолютизм и дворянство в XVIII веке. Формирование бюрократии* (Москва: Наука, 1974). (Sergei Troitskii, *Russkii absoliutizm i dvorianstvo v XVIII veke. Formirovanie biurokratii* (Moscow: Nauka, 1974)).

“смотров,” що визначали ступінь придатності до служби і боротьба з тими, хто уникав її.⁵⁵

При створенні цієї системи, в питанні пріоритетів державної служби Петро I лишався вірним собі: Табелі про ранги остаточно закріпила домінування військової вертикалі над рештою сфер управління (в самій назві документу було відзначено, що в чинах одного класу старшинство “те имеют по старшинству времени вступления в чин между собою, однакож воинские выше протчих, хотя б и старее кто в том классе пожалован был;” навіть придворну ієрархію було поставлено нижче армійської). Остаточна редакція Табелі розподіляла всі посади по рангах, або класах, за основу якої було взято систему армійських чинів. Ще раніше указ від 16 січня 1712 р. велів “чтоб каждой дворянин во всяких случаях [какой бы фамилии ни был], почестъ и перове место давал каждому обер-офицеру, и службу почитать и писатца только офицерам, а не шляхетству [которые не в офицерах], только то писать, куды разве посланы будут.”⁵⁶

Очевидно, для утвердження нових практик, впроваджуваних Табеллю про ранги, засвоєння їх на рівні службового побуту знадобився деякий час. Тісне спілкування й взаємодія козацької старшини із російським чиновництвом і офіцерством, особливо в часи урядування І-ої Малоросійської колегії та Правління гетьманського уряду, на тлі збільшення російської військової присутності, неминуче витворювало новий ракурс сприйняття одне одного двох спільнот і додавало специфічного відтінку конфліктам між ними.

Найнагальнішим питанням у стосунках із російською владою, став принцип чиновної паритетності старшин та чиновників/офіцерів. Попервах його розв’язували ситуативно й у практичній площині: Сенат, Генеральна військова канцелярія та інші центральні органи влади роз’яснювали, якими формами документів мають зноситися між собою урядовці та установи, чії накази й розпорядження виконувати тощо. Окремі роз’яснення давалися з приводу посідання місць на різного роду урочистостях та сплаті жалування старшинам, що перебували у воєнних виправах в складі російської армії. Всі ці казуси, що належали до статусних ознак служби, мали окреслити певне місце, котре обіймали козацькі урядники по відношенню до своїх російських відповідників.

Першою системною спробою впорядкування чиновної відповідності стало обширне зведення про ранги козацької старшини, їх жалування та відповідність російським військовим чинам, підготоване Колегією іноземних справ на вимогу імператорського Кабінету в грудні 1733 р.⁵⁷ Першопричина інтересу вищих сановників до цієї проблеми наразі лишається неясною, але швидше за все, її спричинила серія конфліктів, що виникла на ґрунті незадоволення старшинської верхівки своїм потрактуванням командуванням російської армії у щойно розпочатій війні за польську спадщину.

В грудні 1733 р. командир однієї з російських армій, що діяли проти прихильників короля Станіслава Лещинського, генерал Петро Лассі відправив до імператорського двору бунчукового товариша Ширая “въ габънетъ ея величества за получениемъ

⁵⁵ Александр Каменский, *От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века* (Москва: Издательство РГГУ, 2001), 141-142. (Aleksandr Kamenskii, *Ot Petra I do Pavla I: reformy v Rossii XVIII veka* (Moscow: Izdatel'stvo RGGU, 2001), 141-142).

⁵⁶ Троицкий, *Русский абсолютизм и дворянство в XVIII веке*, 42. (Troitskii, *Russkii absolutizm i dvorianstvo v XVIII veke*, 42).

⁵⁷ НБУВ.ІР, ф. І Літературні матеріали, спр. 55759, арк. 4-4 зв. (NBUV.IR, f. I Literaturni materialy, spr. 55759, ark. 4-4 zv.).

резолуції на доношеніє противъ котороу рангу обозного енералного и бунчуковихъ товарищей щитать.”⁵⁸ За місяць після цього, зазначає в своєму щоденнику Яків Маркович, стало відомо, що “обозний енералний съ походу отпривилъ в С. П. Бурхъ бунч.товарища Ширая въ габінетъ до ея величества, прося милости въ томъ, что генералъ порутчикъ Загрязкій видачею жалованья государева понизилъ, какъ его обозного, котороу противъ полуполковника положилъ, такъ и бунчуковихъ товарищей противу вахмистрей.”⁵⁹ Ці події започаткували тривалий конфлікт між російським генералітетом і командиром козацького корпусу генеральним обозним Яковом Лизогубом з приводу потрактування малоросійських чинів, в якому старшини були ображені приниженням свого статусу. Наприкінці січня 1734 р. зі столиці надійшло розпорядження, згідно якого на час війни вирішено видавати жалування генеральному обозному відповідно до генерал-майора, полковникам “настоящим” — як російським підполковникам, наказним полковникам – майорське, бунчуковим товаришам – капітанське, сотникам – підпоручницьке.⁶⁰

Очевидно, пропозиції Колегії інозмених справ готувалися паралельно із цими подіями. Колезька “ведомость” 1733 р. подавала ієрархічний порядок всіх малоросійських чинів, починаючи від гетьмана й завершуючи курінним отаманом, котрі були ранжовані у 8 груп з прирівнюванням їх до російського чиновного відповідника.⁶¹

Табель малоросійських чинів 1733 р.

Клас	Малоросійські чини	Великоросійські чини	Клас
1	гетьман	Генерал-аншеф	II
	генеральний обозний	Генерал-майор/бригадир	IV/ V
2	генеральний суддя (2) генеральний підскарбій генеральний писар генеральний осавул (2) генеральний бунчужний генеральний хорунжий	Полковник	VI
3	полковник городовой	Підполковник	VII
4	бунчуковий товариш	Майор/капітан	VIII/IX
5	полковник компанійський обозний полковий суддя полковий писар полковий осавул полковий хорунжий полковий осавул ГВА хорунжий ГВА	Капітан-поручник	X

⁵⁸ Дневник генерального подскарбія Якова Марковича, ч. 3: 337. (*Dnevnik general'nogo podskarbiia Iakova Markovicha*, ch. 3: 337).

⁵⁹ Ibid., 342.

⁶⁰ Ibid., 348.

⁶¹ НБУВ.ІР, ф. 61 (Олександр Кістяківський), спр. 1084, арк. 8-8 зв. (NBUV.IR, f. 61 (Oleksandr Kistiakivs'kyi), spr. 1084, ark. 8-8 zv.).

6	Сотник	Підпоручник	XIII
7	Сотенний осавул Сотенний писар Сотенний хорунжий Отаман городовой	Вахмістр	–

Важливим доповненням цієї таблиці стали ремарки, що роз’яснювали статус і повноваження старшин. З них випливає, що у пошуку відповідників для них у російській Табелі про ранги чиновники виходили з принципу прецеденту, закріпленого імператорськими та урядовими указами. Так, гетьман прирівнювався до повного генерала (генерал-аншефа) (за Табеллю про ранги 1722 р. це чин II класу), із зауваженням, що “только он приниман и почтен был [...] при государе императоре Петре Первом и потом публичных церемониях.”⁶² Генерального обозного (“по гетмане первой”) Колегія пропонувала прирівнювати або до генерал-майора або бригадира (відповідно чини IV та V класів). Решта генеральних старшин, на її думку, “имеют быть в рангах полковничих” (VI клас).⁶³

Симптоматичним видалося ранжування городових полковників (“между собою считаются по старшинству”), стосовно яких у відомості зауважувалося: “понеже [...] император Петр Первый изволил определить в те полки из российских офицеров подполковников, из которых н(ы)не один в черниговском полку Михайло Богданов [...] того ради мнися, меньше того ранга подполковничьего полковникам малороссийским быть не можно, понеже у них в полках городов по 10 и больше.”⁶⁴ Таким чином, кооптація російських шатб-офіцерів до старшинського корпусу була використана як підстава для зрівняння козацьких полковників із чинами VII класу, хоча, очевидно, що й сама Колегія усвідомлювала замалий рівень цього відповідника, про що свідчить застереження стосовно великих обширів ввірених їм в управління територій (фактично це було прозорим натяком на посаду воевод, котрим після реформи 1719 р. було ввірено військово-адміністративне та судове управління новими складовими частинами губерній – провінціями; зазвичай воеводські посади обіймали офіцери в чині не нижче від бригадира і полковника, а іноді й генерал-майори).⁶⁵

Бунчуковим товаришам, “которых всех в Малой России немного больше старш(е)л(о)в(е)к превосходит, онѣ ис первостатейных малороссийских братья, дети и внучата гетманские, обозных, генеральной старшини, полковников, а иные оставшии от полского владения и российские шляхтичи наперед сего толко на службу ходили оны при гетманах и завсегда в одной гетманской диспозиции и под судом евож бивали и служат без жалования” пропонувалося “дать им ранг майорский или капитанский” (відповідно, VIII та IX класи).⁶⁶

⁶² НБУВ.ІР, ф. 61, спр. 1084, арк. 8-8 зв. (NBUV.IR, f. 61 Oleksandr Kistiakivs'kyi, spr. 1084, ark. 8).

⁶³ Ibid.

⁶⁴ НБУВ.ІР, ф. 61 Олександр Кістяківський, спр. 1084, арк. 8-8 зв. (NBUV.IR, f. 61 Oleksandr Kistiakivs'kyi, spr. 1084, ark. 8 зв.).

⁶⁵ Любовь Писарькова, *Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века. Эволюция бюрократической системы* (Москва: РОССПЭН, 2007), 59-160, 283-286. (Liubov' Pisar'kova, *Gosudarstvennoe upravlenie Rossii s kontsa XVII do kontsa XVIII veka. Evoliutsiia biurokraticheskoi sistemy* (Moscow: ROSSPEN, 2007), 59-160, 283-286).

⁶⁶ НБУВ.ІР, ф. 61, спр. 1084, арк. 8 зв. (NBUV.IR, f. 61, spr. 1084, ark. 8 зв.).

Компанійські полковники, осавул і хорунжий Генеральної артилерії, полкова старшина були об'єднані в одну службову групу, котрим “мнится дати им ранги капитана-порутчика” (X клас).

Сотники “полковые и городовые” посіли чини “против порутчика или прапорщика” (відповідно XII та XIV класи), а сотенна та городова старшина разом із курінними отаманами взагалі опинилися поза класними чинами Тебелі про ранги, будучи зрівняними із вахмістрами (старший унтер-офіцер).

Загальна схема старшинства й відповідників малоросійських чинів, змальована в документі, засвідчила не лише недостатню обізнаність чиновників із реальною номенклатурою старшинських урядів (з неї випали, наприклад, полкові обозні, військові та значкові товариші, канцеляристи, старшини охотницьких (найманих) полків та ін.), але й відчутну тенденцію до їх деномінації.

Попри це, російські взірці службової ієрархії та привілеїв мали дедалі сильніший вплив на групову ідентичність і комунікативні практики старшини. Показово, що в одному з “мнений,” поданому в травні 1734 р. на ім'я намісника Правління гетьманського уряду, котре замінило померлого гетьмана Апостола, князя Олексія Шаховського з приводу вільних військових маєтностей, старшинська еліта ідентифікувала себе в цілком співзвучних імперському лексикону кліше: “Малороссийская Генеральная Старшина, Полковники, Полковая Старшина и прочие малороссийских полков чиновники.”⁶⁷ Належність до цієї спільноти трактувалася як природна й спадкова, впливаючи з шляхетного походження, яке своєю чергою було доведене службою всім попереднім володарям. При цьому, на відміну від імперської традиції, військова служба не мала пріоритету перед цивільною й не протиставлялася їй, а швидше навпаки. Це, своєю чергою, свідчило про позитивну мотивацію до роблення кар'єри вихідцями з старшини й верхівки реєстрового козацтва, єдиною перешкодою якій лишався хіба брак вакансій у все ще структурно недорозвиненому державному апараті Гетьманщини. Як не парадоксально, але українська знать в першій третині XVIII ст., на відміну від російського дворянства, виявилася більш чутливою і відкритою до сприйняття службових новацій, котрі утверджували вестернізаційні зміни (за спостереженнями російських дослідників, “класний” поділ Табелі про ранги, чиновницького й загалом утвердження поняття “чиновник” здобуває розповсюдження в Росії лише в 1760-1770-х рр.).⁶⁸

“Степенный Малороссийскихъ воинского званія порядокъ по Гетмане” 1742 р.

Так чи інакше, але це апелювання до нових чиновних реалій імперії спиралося передусім на досить потужне, хай швидше емоційне, аніж на чітко відрефлектоване і концептуалізоване відчуття себе верхівкою малоросійського народу, що спонукало до відстоювання свого місця в наявній світобудові, а в цей спосіб і всієї “милої отчизни нашої.” Не виключено, що саме довідка Колегії іноземних справ (між іншим, вона так і не дістала монаршого схвалення-конфірмації, залігши під сукно кабінетської канцелярії) і підштовхнула правлячу верхівку гетьманату до

⁶⁷ НБУВ.ІР, ф. І, спр. 51691, арк. 52. (НБУВ.ІР, ф. І, спр. 51691, арк.52).

⁶⁸ Писарькова, *Государственное управление России*, 338. (Pisar'kova, *Gosudarstvennoe upravlenie Rossii*, 338).

вироблення власного погляду на ієрархію старшинських урядів, її усталення, а відтак і адекватної конвертації в російські чини.

Цей задум було взято на озброєння кодифікаційною комісією, що розпочала роботу над першим правовим кодексом Гетьманщини від 1728 р., й оприяднено у першій малоросійській табелі про ранги створеній козацькими правниками й долученій до “Прав, за якими судиться малоросійський народ.”⁶⁹ Як не дивно, але цей додаток до основного тексту прав не привертав спеціальної уваги, ані публікаторів пам’ятки, ані істориків права.⁷⁰ “Степенный Малороссійскихъ воинского званія порядокъ по Гетмане” включав до себе 48 чинів “воинского званія от высшего до низшого,” поділених на 12 класів у чотирьох галузях: 1) “войскового правленія” - 14 чинів (29%), 2) “артилерского правленія” - 9 (19%), 3) “статського правленія” - 15 (31%) та 4) “полков охочекомонныхъ” - 10 (21%).⁷¹

“Степенный Малороссійскихъ воинского званія порядокъ по Гетмане” 1742 р.

Клас	Військові чини	Артилерійські чини	Цивільні чини	Охотницькі чини
1	Генеральний обозний			
2			Генеральний суддя (2)	

⁶⁹ Микола Василенко, “Права, по которым судится малороссийский народ,” як джерело державного права на Україні XVIII в.” в *Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. З нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності* (Київ 1928), т. 1: 245-252. (Mykola Vasylenko, “Prava, po kotorym suditsia malorossiiskii narod,” iak dzherelo derzhavnoho prava na Ukraïni XVIII v.” v *Iuvileinyi zbirnyk na poshanu akademika Mykhaila Serhiiovycha Hrushevs'koho. Z nahody shistdesiatoi richnytsi zhyttia ta sorokovykh rokovyn naukovoï diial'nosti* (Kyiv, 1928), t. 1: 245-252); Кирило Віслобоков, “Кодикографія ‘Прав, за якими судиться малоросійський народ’ (1743 р.): списки, виявлені в українських та зарубіжних сховищах,” *Архіви України* №1-2 (2004): 221-229. (Kyrylo Vislobokov, “Kodykohrafiia ‘Prav, za iakymu sudyt'sia malorosiis'kyi narod’ (1743 r.): spysky, vyivleni v ukraïns'kykh ta zarubizhnykh skhovyshchakh,” *Arkhivy Ukraïny* 1-2 (2004): 221-229); Александр Кистяковский, *Права, по которым судится малороссийский народ* (Київ: Университетская типография, 1879). (Aleksandr Kistiakovskii, *Prava, po kotorym suditsia malorossiiskii narod* (Kyiv: Universitetskaia tipografiia, 1879)); Михайло Слабченко, “Ескізи з історії ‘Прав, по которым судится малороссийский народ’ в II Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Баталія з нагоди сімдесятої річниці життя та п’ятдесятих роковин наукової діяльності (Київ, 1927), ч. 1: 748-754; його ж. “Чи використовуване гетьманське законодавство в ‘Правах...’?”, там само, 252-255; його ж. “Яка була перша редакція ‘Прав...’?”, там само, 755-759. (Mykhailo Slabchenko, “Eskizy z istoriï ‘Prav, po kotorym suditsia malorossiiskii narod’ v II Iuvileinyi zbirnyk na poshanu akademika Dmytra Ivanovycha Bataliia z nahody simdesyatoi richnytsi zhyttia ta p'iatdesiatykh rokovyn naukovoï diial'nosti (Kyiv, 1927), ch. 1: 748-754; idem, “Chy vykorystuvane het'mans'ke zakonodavstvo v ‘Pravakh...’?”, *ibid.*, 252-255); idem, “Iaka bula persha redaktsiia ‘Prav...’?”, *ibid.*, 755-759); Андрій Яковлів, *Український кодекс 1743 року. ‘Права, по котрим судиться малороссийский народ,’ його історія, джерела та систематичний виклад змісту* (Мюнхен: Заграва, 1949). (Andrii Iakovliv, *Ukraïns'kyi kodeks 1743 roku. ‘Prava, po kotorim sudyt'sia malorossyiskyi narod,’ ioho istoriia, dzherela ta systematychnyi vyklad zmistu* (Munich: Zahrava, 1949)).

⁷⁰ Спроба попереднього її аналізу: Олексій Сокирко, “Степенный порядок Малороссийских чинов 1742 р.,” *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія ‘Історія’* вип. 123 (2014): 52-55. (Oleksii Sokyрко, “Stepennyi poriadok Malorossyiskykh chynov 1742 r.,” *Visnyk Kyïvs'koho natsional'noho univertsytetu im. T. Shevchenka. Seriya ‘Istoriia’* вип. 123 (2014): 52-55).

⁷¹ *Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 [далі – Права]* (Київ: Інститут держави і права ім. В. Корецького, 1997), 547. (*Prava, za iakymu sudyt'sia malorosiis'kyi narod. 1743 [hereafter Prava]* (Kyiv: Instytut derzhavy i prava im. V. Korets'koho, 1997), 547).

			Генеральний підскарбій	
3	Генеральний осавул (2) Генеральний хорунжий Генеральний бунчужний		Генеральний писар	
4	Полковник городовой			
5	Бунчуковий товариш	Осавул ГВА Обозний полковий	Писар ГВС Старший канцелярист ГВК	Полковник компанійський
6		Хорунжий ГВА	Полковий суддя	Обозний полковий компанійський
7	Осавул полковий Хорунжий полковий		Писар полковий Перекладач ГВК	
8	Сотник	Писар ГВА Отаман ГВА	Канцелярист ГВК	Писар полковий компанійський Осавул полковий компанійський Хорунжий полковий компанійський
9	Значковий товариш	Осавул полкової артилерії	Отаман городовой Писар полкового суду	Сотник/ротмістр Капітан жолдацький
10	Осавул сотенний Хорунжий сотенний	Писар полкової артилерії Хорунжий полкової артилерії Отаман полкової артилерії	Писар сотенний Канцелярист полковий	Сотенний осавул компанійський Сотенний писар компанійський Сотенний хорунжий компанійський Отаман жолдацький
11	Отаман курінний		Городничий полковий Отаман сільський	
12	Козак виборний			Жолдак

До першої вертикалі відносилися старшини генеральні, полкові й сотенні, включно із виборними козаками, до другої – служителі Генеральної та полкових

артилерій, до третьої – урядники Генерального та полкових судів, канцеляристи всіх рівнів, включно із городничими та сільськими отаманами, до четвертої – старшини компанійських (охочекомонних) полків і жолдацької команди, включно із рядовими жолдаками (при цьому, чомусь було пропущено подвійних і поєдинкових товаришів компанійських полків). Таким чином, “Порядок” охоплював всі чільні посади апарату влади гетьманату, що традиційно заміщалися представниками козацького стану, підкресливши його політичну монополію та вищість над іншими станами.

Ієрархія чинів починалася від уряду генерального обозного, що стояв на верхівці чиновної піраміди, й завершувалася виборними козаками. Прикметно, що поза табеллю залишився гетьман, що свідчило потрактування його не як урядника, а повноцінного володаря, що стояв понад чиновною драбиною. Як виняток, до переліку було включено городничих та сільських отаманів, котрі *de facto* заміщалися з посполитих, але прирівняних до XI класу козацької адміністрації, до якого належали курінні отамани. Звертає на себе увагу також те, що поза документом лишилися урядники і служителі генеральних фінансових установ, гетьманського двору, міських магістратів і ратуш. З одного боку, частина цих інституцій (як-от, Генеральна скарбова канцелярія та Генеральна лічильна комісія) були відносно молодими, частина ж не належала до козацької вертикалі влади, хоча чимало представників козацького стану й посідала міські уряди. В особливій ситуації перебував гетьманський двір, що хоч уже й склався як цілком самостійний політичний та адміністративно-господарський інститут, але в періоди безгетман’я фактично був позбавлений суб’єктності (цілком можливо, що старшина й не бажала бачити в табелі придворних, аби таким чином не сприяти збільшенню впливу гетьманів).

Структура “Степенного порядку” виразно засвідчує наслідування ним російської Табелі про ранги, звідки було запозичено поділ на класи та галузі державного управління. Втім, за своєю сутністю він виходив з тих традицій і реалій державного устрою, котрі становили питому сутність автономії гетьманату. “Порядок” являв собою першу спробу систематичної ієрархізації урядів козацької держави, без їхньої прив’язки до російських відповідників. В загальних рисах він був покладений в основу всіх майбутніх аналогічних проектів і склав підставове бачення старшиною своїх службових прав і обов’язків.

Тут варто зауважити, що в справі ранжування козацьких чинів старшина спиралася на саме російський взірець, головне, через відсутність інших скільки-небудь придатних альтернатив. Як відомо, в Речі Посполитій, політична культура якої правила за головний формотворчий фундамент політичного світогляду козацької верхівки, формально не існувало ієрархії земських і військових урядів, котрі вважалися однаково важливими й суверенними в рамках цілої шляхетської спільноти.⁷² Втім, певна ієрархічність всередині носіїв урядів таки існувала, що диктувалося самою природою організації влади, особливо в армії. Старшинство урядів зазвичай встановлювалася прецедентно й регулювалося сеймовою постановою (окремо для Польського Королівства та Великого князівства Литовського), яка не мала статусу перманентної правової норми, стосуючись

⁷² З цієї ж причини загальній рівності шляхти мали сприяти відсутність особливих привілеїв для представників титулованої знаті (князів) та заборона на прийняття титулів наданих іноземними володарями, що було закріплено сеймовими конституціями та II і III Литовськими Статутами.

кожного конкретного випадку.⁷³ Таким чином, за відсутності більш органічних для козацької правової культури річпосполитських взірців, саме російський досвід було покладено в основу власного проекту.

На жаль, встановити авторство першої малоросійської табелі про ранги наразі важко. Зі студій над “Правами” Андрія Яковлева, котрі і по сьогодні залишаються найретельнішою реконструкцією процесу роботи кодифікаційної комісії, впливає, що її імовірним укладачем міг бути бунчуковий товариш Семен Чуйкевич – один з найобдарованіших тогочасних правників, глибоко обізнаний як в польському й литовсько-руському, так і в імперському законодавстві. З прикінцевих пояснень до кодексу, впливає, що “об опредѣленіи малороссійскиміъ старшинамъ ранговъ чрезъ депутатовъ от малороссійскаго народа къ двору ея імператорского величества посланныхъ подано прошлого 1742 году в высокоправителствующий сенатъ челобите.”⁷⁴ Себто, проект табелі був підготований, ще до завершення роботи над “Правами.”

Прикінцеву частину “Прав,” до якої було долучено таблицю “Степенного порядку,” кодифікаційна комісія спорядила пояснювальною запискою, в якій ішлося про набір юридичних казусів, не розв’язаних остаточно “Правами,” що відтак потребували монаршої санкції.⁷⁵ Серед іншого, тут було розлого викладено права і критерії приналежності до малоросійського шляхетства, статус якого фактично дорівнював, себто козацтву.⁷⁶ Носіїв “воинского звання,” до яких було віднесено виборних козаків, компанійців та жолдаків, було прирівняно до “рядовой не чиновной шляхты,” із посиланням на їх службу у війську, котра “по статутскому праву” трактувалася, яко шляхетська. Записка відзначала, що жалування, штрафи й покарання представникам цієї верстви мають визначатися “по степенямъ чиновъ малороссійскихъ высшихъ и низшихъ,” а оскільки такий порядок наразі офіційно не встановлений, його можна визначити “приміеромъ противъ опредѣленнаго регулярнимъ чинамъ денежнаго жалованя особенный за пропорциональный всякому малороссійскому старшине по рангу его платеж [...] опредѣлить.” “А какой между старшинами малороссійскими воинского звання степенныи состоитъ порядок по гетмане, начав от высшихъ до нижшихъ чиновъ не виключно и какіе чини именно в какомъ ряду или статтѣ положенны одни противъ другихъ в равенствѣ находятся, о томъ при семъ сообщена особенная табель с яснымъ показаніемъ [...] в воинскомъ же или шляхетскомъ званіи чиновъ.”⁷⁷

Аналізуючи “Права, за якими судиться малоросійський народ,” дослідники не помічали того, що закріплена “Степеннымъ порядкомъ” ієрархія чинів була тісно прив’язана до принципів військової та земської служби, викладених одразу в декількох главах кодексу. Зокрема, в 4 главі (“О волностехъ и свободахъ малороссійскихъ”) закріплювався принцип виборності на всі посади “волними голосами” з числа “здешнихъ родимцовъ, изъ людей заслужонихъ, годныхъ

⁷³ Про таку ієрархію, котра стихійно сформувалася станом на середину XVII ст. можна судити з: *Respublica sive status Regni Poloniae, Lituaniae, Prussiae, Livoniae etc. diversorum auctorum* (Elzevier, 1642), 6-29. На думку польських дослідників, найчастіше суперечки стосовно вищості уряду траплялися між сенаторами й маршалками, дивю, Marek Jerzy Minakowski, “Izba Sieci. Polsko-litewski senat (1569–1795) jako reprezentacja parlamentarna ogólnokrajowej (kobiecej?) sieci społecznej,” *Przeszłość Demograficzna Polski*, 41 (2019): 33–56. Старшинство та ієрархічність урядників місцевого рівня визначалися сеймиками.

⁷⁴ Права, 545. (*Prava*, 545).

⁷⁵ *Ibid.*, 541-546.

⁷⁶ *Ibid.*, 545-544.

⁷⁷ *Ibid.*, 545.

добрыхъ и в вѣрности не подозрителныхъ.” Під ними очевидно малися на увазі представники малоросійської шляхти й козацтва, оскільки далі в тексті містився артикул, котрий забороняв обирати на уряди іноземців та “посполитого званія людей.”⁷⁸ Тут же містився артикул, котрий регулював старшинство урядів: “Всѣ вышшихъ и нижнихъ малоросійскихъ чиновъ, при воинскихъ командахъ, при правленияхъ в кацелярїяхъ и в прочїихъ мѣстахъ и засѣданїяхъ, каждїй долженъ вѣдат мѣсто свое, и по достоинству чина своего, в которомъ кто состоитъ, надлежащимъ порядкомъ вишшаго нижній предъпочитать имѣть.”⁷⁹ Глава 5 (“О службѣ государевой военной и о порядкѣ воинскомъ”), де йшлося про порядок військової служби, вказувала на субординацію всіх військових чинів, а також про підпорядкування бунчукових товаришів вищим органам влади, а значкових товаришів — місцевим полковим владам.⁸⁰ Глава 7 (“О судахъ, судїяхъ и другїхъ персонахъ к суду надлежащихъ, и о содержанїи порядка в дѣлахъ судебныхъ”), хоч прямо і не посилялася на ієрархічні правила, але опересередковано вказувала на них, перелічуючи судових урядників (суддів, писарів, комісарів, возних та ін.) в ієрархічній послідовності.⁸¹ Таким чином, ієрархія служб була не просто механічним додатком до “Прав,” але й була імпліментована до їх юридичних норм.

30 травня 1742 р. генеральна старшина подала в Сенат чолобитну з проханням присвоїти їм класи, подібно до російського чиновництва, а “малоросійские воинские и статские чины достойными классы пожаловать и на те всякого по его достоинству надлежащими патентами снабдить.”⁸² Швидше за все, до цієї чолобитної було долучено той самий “Степенный порядок,” який згодом буде додано до “Прав, за якими судиться малоросійський народ.” Зауважимо, що він подавався у вигляді самостійного документу, окремого від “Прав,” що свідчить про його важливість і самоцінність. Однак, просування цієї ініціативи зрушило з місця лише тоді, коли нарешті з’явилася реальна перспектива відновлення гетьманської посади. В січні 1746 р., коли в Петербурзі тривали наради з цього приводу, генеральний хорунжий Микола Ханенко, що був членом постійно діючої старшинської місії при імператорському дворі, занотував у своєму щоденнику: “Въ сенатѣ былъ съ Гудовичемъ призыванъ за табель о рангахъ.”⁸³ 28 квітня 1746 р. Сенат відповів, що це питання знаходиться виключно у височайшій компетенції й він жодних рішень самостійно винести не може.⁸⁴ У вересні 1747 р. старшинська місія знов надіслала на височайше ім’я чолобитну з переліком прохань щодо відновлення “прав і вольностей,” серед яких у 5-му пункті йшлося “о показании малоросійским чинам классов против армейских.”⁸⁵

Надалі на заваді розгляду старшинського проекту табелі про ранги вже стала не тільки обережність сенатських чиновників, але й приготування до призначення на гетьманство Кирила Розумовського. Та ж таки старшинська делегація не припиняла своїх клопотань перед вищими інстанціями імперії, водночас пояснюючи

⁷⁸ Права, 58-59. (*Prava*, 58-59).

⁷⁹ *Ibid.*, 59.

⁸⁰ *Ibid.*, 72.

⁸¹ *Ibid.*, 80-112.

⁸² НБУВ.ІР, ф. 61, спр. 1084, арк. 9 зв.. (НБУВ.ІР, ф. 61, спр. 1084, арк. 9 зв.).

⁸³ *Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко (1723-1753 гг.)* (Киев: Типография Г. Корчак-Новицкого, 1884), 265. (*Dnevnik general'nogo khorunzhego Nikolaiia Khanenko (1723-1753 gg.)*) (Kyiv: Tipografiiia G. Korchak-Novitskogo, 1884), 265).

⁸⁴ НБУВ.ІР, ф. 61, спр. 1084, арк. 10. (НБУВ.ІР, ф. 61, спр. 1084, арк. 10).

⁸⁵ РГАДА, ф. 13 (Дела об Украине), оп. 1, д. 40, л. 4. (RGADA, f. 13 (Dela ob Ukraine), op. 1, d. 40, l. 4).

важливість цього питання й молодому гетьману, який, в силу свого посполитого походження, був слабо обізнаний із особливостями політичної кухні Гетьманщини. Згаданий щоденник Ханенка послідовно нотує такі випадки: “1748 г. 24 [марта]. Рано были съ Гудовичемъ у графа Гендрикова, потомъ въ дворцѣ у гр. Р[озумовского] и при де-которихъ розговорахъ вручили ему копии писма отъ старшины генеральной, зъ промеморією генерала Бісмарка, писанного къ намъ и мнѣнія иностранной коллегіи о кляссахъ чинамъ малороссійскимъ.”⁸⁶

Розумовський, який довго не хотів залишати двір і столицю, усіляко зволікаючи з відїздом в Україну, очевидно вирішив відкласти цю справу, аби ґрунтовніше ознайомитися з нею вже на місці. Члени старшинської місії, втім, не оминали жодної нагоди, аби нагадувати про необхідність вирішення долі петиції саме в Петербурзі. В своїх нотатках зими-весни 1749 р. Ханенко зазначав: “[февраль] 28. По полдни поданъ меморіаль графу Розумовскому о осталныхъ общенародныхъ б ділахъ, а именно: о гетмані, о виводі грузинъ, о классахъ, о резиденціи въ Батуринѣ [...] и о томъ всемъ доволный съ графомъ розговоръ иміли.”⁸⁷

Малоросійські табелі й останній гетьман

Як новий правитель України, Розумовський мав подбати про завоювання симпатій ширших кіл старшини, що гарантувало б йому підтримку не лише козацької аристократії, але й несановних урядовців. Іншими словами, він мав заявити про себе, як про оборонця й протектора “прав і вольностей” рицарського стану й всього Війська Запорозького. Реалізація старшинського проекту про чини була саме такою нагодою.

В листопаді 1750 р. в Глухові, згідно гетьманського розпорядження, почали складати списки генеральної, полкової і сотенної старшини, бунчукових і значкових товаришів “с показанием кто с каких званий и в каком году определен в те чины и из оних кто где и у какого дела, а кто при командах и в домах. Також какие суть вакансовии места и кто в тех местах при правлении и по какому определению состоят, особливо ж о компанейских полках, кто в оних полковники, старшины полковие и сотники, с показанием же кто из них в те чины и в каком году оперделен, а о рядових козаках подвойних и поединковых, сколько оних в наличности ныне состоит, також сколько во всей Малой России в каждом порознь полку по последней переписи посполитых людей.”⁸⁸ Вже у грудні 1751 р.з подачі генерального писаря Андрія Безбородька було видано гетьманський указ, який забороняв козацьким полковникам виконувати розпорядження російських генералів та офіцерів.⁸⁹ Це був виразний реверанс на адресу політичного класу Гетьманщини, яким Розумовський, захищаючи суверенітет старшин, ніби робив інвестицію у їхню лояльність.

⁸⁶ *Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко*, 360, 362, 363, 365. (*Dnevnik general'nogo khorunzhego Nikolaia Khanenko*, 360, 362, 363, 365).

⁸⁷ *Ibid.*, 407-408, 418.

⁸⁸ Центральний державний історичний архів України в м. Києві [далі - ЦДІАК України], ф. 269 (Домова канцелярія гетьмана К. Розумовського), оп. 1, спр. 70, арк. 3. (Tsentral'nyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukraïny v m. Kyievi [hereafter TsDIAK Ukraïny], f. 269 (Domova kantseliariia het'mana K. Rozumovs'koho, op. 1, spr. 70, ark. 3).

⁸⁹ ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 115, арк. 2; спр. 275, арк. 2-2 зв., 4. (TsDIAK Ukraïny, f. 269, op. 1, spr. 115, ark. 2; spr. 275, ark. 2-2 zv., 4).

Після безнадійної пробуксовки зусиль старшинських посольств, справа зрівняння малоросійських та імперських чинів, що обросла супровідними листами, пояснювальними записками та екстрактами, понад п'ять років курсувала поміж імператорським Кабінетом і Сенатом. В 1750 р. проект знову повернувся до Сенату, у юрисдикцію якого, після відновлення гетьманства, перейшли всі малоросійські справи, в тому числі щодо чинів та рангових маєтностей.

Козацькі старшини, що перебували при дворі Розумовських, квапилися із розв'язанням цієї проблеми, розраховуючи залагодити її ще до від'їзду ясновельможного в Україну. Під час відвідин братів Розумовських, про які згадував у своєму щоденнику Ханенко, на їх розгляд було подано “Экстракт [...] на волности, права и преимущества Малороссии, Гетмана и протчих чинов выписанной.” В ньому розлого пояснювалася природа козацької державності, родовід якої починався від киево-руських часів, відколи землі малоросійські були “новоприсоединены” до литовської та польської корони, а їх привілеї були підтверджені королівськими та князівськими грамотами й зафіксовані в Литовських Статутах.⁹⁰

Цікаво, що власний статус і місце в урядовій ієрархії старшини намагалися ув'язати із гетьманським маєстатом, сутності й змісту якого в екстракті відведено основне місце. Обгрунтовуючи “чести и преимущества гетманов,” автори посилалися на договірні статті, королівські привілеї та царські жалувані грамоти, а також свідчення генеральних старшин та інших значних малоросіян, котрі “о том ведущие подлинно знают.”⁹¹ Не заглиблюючись в давні історичні матерії, автори документу подають свої аргументи у вигляді казусів-прецедентів, котрі, на їхню думку, виступають достатньою підставою для потрактування якщо не як суверенного володаря, то принаймні як найвищого урядовця, підвладного лише монаршій волі. Так, за правління Скоропадського при ньому завжди перебувала почесна варта російського війська, що відавала регіментареві честь, подібно до генерал-фельдмаршалів та генералітету. 1720 р. під час візиту в Україну князя меншикова, рота перебувала при гетьмані на караулах, “и біто зори на карауле у гетмана прежде, а потом уже у генерала фелтмаршала (Меншикова — Авт.)” - зауважували старшини, підкреслюючи вищість регіментарського статусу.⁹² Безпрограшним аргументом на користь цього було місце гетьманів під час прийомів і нарад за участі самого імператора: “велено гетману иметь место близ самого Его Императорского Величества вышше Генерала Адмирала,” а при відвідинах монарха, дозволялося під'їздити каретою аж до самого ганку. При зустрічі гетьмана на офіційних урочистостях придворним, статським і військовим чинам велено бути присутніми з дружинами, що підкреслювало поважність його персони; під час проїзду гарнізонів, військових таборів і квартир полки мали віддавати йому честь зброєю, музикою й прапорами.⁹³ Особливо важливою була вміщена наприкінці екстракту ремарка відносно того, що зазвичай під час війн і походів за участі в них гетьманів і великих воевод, а пізніше генерал-фельдмаршалів, “всякие воинские операции произвождены были з общего совету и сношения [...] и от единого токмо монаршеского повеления гетманы имели управление.”⁹⁴

⁹⁰ НБУВ.ІР, ф. VIII, спр. 538, арк. 1-7. (NBUV.IR, f. VIII, spr. 538, ark. 1-7).

⁹¹ Ibid., арк. 8-8 зв. (ark 8-8 zv.).

⁹² Ibid., арк. 10-10 зв. (ark. 10-10 zv.).

⁹³ Ibid., арк. 11зв. - 12. (ark. 11v. - 12.).

⁹⁴ Ibid., арк. 12 зв. (ark. 12 zv.).

Поштовхом для позитивного вирішення справи став імператорський указ від 24 липня 1750 р. яким “малороссийскому гетману при всех торжествах и публичных церемониях место иметь с нашими генералами-фельдмаршалами, щітаясь между оными по старшинству с пожалования в чин.”⁹⁵ Паралельно на височайший розгляд з Сенату й від гетьмана із старшиною було подано чергову доповідь про малоросійські чини, у відповідь на яку 27 жовтня Єлизавета “соизволила повелеть гетману объявить, что оныя ранги малороссийским чинам пожаловать соизволит, токмо в оныя чины никто прежде пожалован быть не имеет, без представления об оных персонах и достоинствах Ея Императорскому Величеству.”⁹⁶ Імператорський указ був швидше декларацією про наміри, аніж повноцінним законом, але двір гетьмана вже готувався до від'їзду в Глухів, наближалися різдвяні свята, що дало підстави Сенату вважати справу цілком залагодженою й здати її в архів.⁹⁷

Припалу порохом справу черговий раз витягла на білий світ Семирічна війна. Сенат і Військова колегія заходилися з'ясовувати, скільки належить сплачувати жалування чинам нерегулярних військ, й якими мусять бути штрафи “за безчестье [...] по тем штатам.”⁹⁸ У відповідь на сенатський запит похідна канцелярія Розумовського в жовтні 1756 р. надіслала “Ведомость о малороссийской генеральной старшине, полковниках, бунчуковых товарищах, полковой и сотенной старшине и других чинах и рядовых, с показанием, который чин за каким следует по малороссийскому обыкновению” і “Выписку по листу господина и кавалера, коим представляет, против каких великороссийских чинов малороссийским чиновникам щитается, також и до которого класса ему господину гетману и кавалеру их производить.”⁹⁹

Отже, згідно “Відомості” ієрархія чинів і урядів виглядала наступним чином:¹⁰⁰

Табель малоросійських чинів 1756 р.

Клас	Малоросійські чини
	Генеральний обозний Генеральний суддя (2)

⁹⁵ НБУВ.ІР, ф. VIII, спр. 2267, арк. 52; ф. 61, спр. 1084, арк. 11-11зв. (NBUV.IR, f. VIII, spr. 2267, ark. 52; f. 61, spr. 1084, ark. 11-11zv.).

⁹⁶ НБУВ.ІР, ф. 61, спр. 1084, арк. 10зв. (NBUV.IR, f. 61, spr. 1084, ark. 10zv.); *Архив князя Воронцова* (Москва: Типография Грачева, 1875), кн.7: 285, 290-291. (*Arkhirv kniazia Vorontsova* (Moscow: Tipografia Gracheva, 1875), kn.7: 285, 290-291).

⁹⁷ НБУВ.ІР, ф. 61, спр. 1084, арк. 10зв. (NBUV.IR, f. 61, spr. 1084, ark. 10zv.).

⁹⁸ Розумовський намагався порушити це питання ще в березні 1756 р., однак в Сенаті “для доклада в общее собрание” вона була призначена лише в липні, коли повним ходом йшли военні приготування й вона мусила чекати своєї черги аж до осені, допоки в ній не постала нагальна потреба (НБУВ.ІР, ф. 61, спр. 1084, арк. 15). (NBUV.IR, f. 61, spr. 1084, ark. 15).

⁹⁹ Обидва документи, запозичені Олександром Лазаревським з родинного архіву Сулим, були опубліковані 1883 р. в “Київській старовині” (Виписку, ще раніше навів у своєму “Описі Чернігівського намісництва” Опанас Шафонський), однак із випущенням деяких важливих деталей, зокрема розбивки чинів на класи (Див., “Малороссийские чины и должности и оклад их содержания,” *Киевская старина* №6 (1883): 381-385). (“Malorossiiskie chiny i dolzhnosti i oklad ikh sodержaniia,” *Kievskaiia starina* 6 (1883): 381-385). Інший список відомості про старшину, що зберігався в укописному збірнику Харківського архіву давніх актів, навів у своєму дослідженні Дмитро Міллер, *Очерки из истории юридического быта старой Малороссии*, 17-18. (Miller, *Ocherki iz istorii iuridicheskogo byta staroi Malorossii*, 17-18). Всі вони мають деякі відмінності й різночитання, з огляду на які ми наводимо їх текст за ще одним списком середини XVIII ст., виявленим нами в колекції Олександра Кістяківського (НБУВ.ІР, ф. 61, спр. 1084, арк. 13 зв.-15). (NBUV.IR, f. 61, spr. 1084, ark. 13 zv.-15).

¹⁰⁰ Ibid.

1	Генеральний підскарбій Генеральний писар Генеральний осавул (2) Генеральний хорунжий Генеральний бунчужний
2	Полковник городовий
3	Бунчужний товариш Полковник компанійський Осавул ГВА Обозний полковий
4	Писар ГВС Старший канцелярист ГВК Суддя полковий Хорунжий ГВА Обозний полковий компанійський Писар полковий
5	Осавул полковий Хорунжий полковий
6	Сотник Військовий товариш Писар ГВА Писар полкового суду Писар полковий компанійський Осавул полковий компанійський Хорунжий полковий компанійський Капітан жолдацький Перекладач ГВК Протоколіст ГВК Отаман ГВА Отаман городовий полковий
7	Архіваріус ГВК Канцелярист ГВК Сотник/ротмістр компанійський Значковий товариш Осавул полкової артилерії Отаман городовий сотенний
8	Городничий полковий Отаман жолдацький Писар сотенний Писар полкової артилерії Канцелярист полковий Канцелярист полкового суду Осавул сотенний Хорунжий полкової артилерії Сотенний хорунжий Отаман полкової артилерії Осавул сотенний компанійський

	Хорунжий сотенний компанійський Писар сотенний компанійський Отаман компнійський
9	Отаман курінний Городничий сотенний Отаман сільський
10	Козак Жолдак Пушкар Компанієць

На жаль, наразі важко точно визначити, чи дістала ця “малоросійська табель про ранги” імператорське схвалення, чи була вкотре захована під сукно. З певністю можна твердити лише, що конвертованість статусу козацької старшини та урядників в рамках чиновної ієрархії та дворянства лишалася примарною. 1760 р. дітей бунчукового товариша Андрія Марковича не було зараховано до Сухопутного Шляхетського корпусу, куди раніше вихідці з Гетьманщини, завдяки зв'язкам при дворі, потрапляли майже безперешкодно. Спеціальна комісія, створена керівництвом корпусу засумнівалася в правомочності дворянського атестату Марковичів, підписаного гетьманом Розумовським.¹⁰¹

В січні 1762 р. сенатор граф Роман Воронцов доповідав у Сенаті про те, що при прийомі малоросіян на військову й цивільну службу чимало простолюдинів приписують собі шляхетство, котре неможливо перевірити за відсутністю в Гетьманщині герольдії та списків дворян, котрі він пропонував укласти.¹⁰² Водночас, на думку російського історика Якова Лазарева, Воронцов, будучи політичним союзником Розумовських, намагався обґрунтувати шляхетність прав козацької верхівки, що впливала з тих привілеїв, котрі були надані їм литовськими князями і польськими королями, а згадом підтверджені російськими монархами. Всі вони в сукупності давали нащадкам старшин, що мали шляхетське коріння, спадково володіли землями й служили у Війську Запорозькому, право вступу на військову, цивільну та придворну службу, набуття землі й решти привілеїв імперського дворянства. Показово, що вустами Воронцова промовляли ті аргументи, котрі вже були озвучені в попередніх старшинських проектах, якими нова малоросійська еліта підштовхувала імперську владу до визнання свого виняткового статусу.¹⁰³

До врегулювання службової ієрархії малоросійських чинів і з'ясування шляхетських прав, які вона надавала своїм носіям підштовхувало й видання Петром III Маніфесту про дворянські вольності, котрий істотно зменшував дистанцію в привілеях між імперським дворянством і старшиною. Документ спричинив істотну

¹⁰¹ Михаил Киселев и Яков Лазарев, “Поелику де в Малой России нет дворян? Статус украинского ‘шляхетства’ в Российской империи середины XVIII в. и роль неформальных связей К. Г. Разумовского,” *Новое прошлое* №2 (2019): 116-133. (Mikhail Kiselev i Iakov Lazarev, “Poeliku de v Maloi Rossii net dvorian? Status ukrainskogo ‘shliakhetstva’ v Rossiiskoi imperii serediny XVIII v. i rol’ neformal’nykh sviazei K. G. Razumovskogo,” *Novoe proshloe* 2 (2019): 116-133); Яков Лазарев, “Место украинской казацкой элиты в составе российского дворянства в первой половине 1760-х гг.,” *Вопросы истории* №3 (2017): 71. (Iakov Lazarev, “Mesto ukrainskoi kazatskoi elity v sostave rossiiskogo dvorianstva v pervoi polovine 1760-kh gg.,” *Voprosy istorii* 3 (2017): 71).

¹⁰² Миллер, *Очерки из истории юридического быта старой Малороссии*, 18-20. (Miller, *Ocherki iz istorii iuridicheskogo byta staroi Malorossii*, 18-20).

¹⁰³ Лазарев, “Место украинской казацкой элиты,” 72-76. (Lazarev, “Mesto ukrainskoi kazatskoi elity,” 72-76).

емансипацію перед тим практично безправного і надзвичайно залежного від вищої влади російського дворянства, звільнивши його від обов'язкової цивільної та військової служби і надавши право вільно виходити у відставку та безперешкодно виїжджати за межі імперії. Маніфест став подальшим кроком у визріванні й зміцненні дворянства як соціальної верстви й політичної сили, що остаточно закріпила свою вищість і переваги над іншими станами.¹⁰⁴

Переворот літа 1762 р., що звів на престол Катерину II й активну участь у якому брав Розумовський, підштовхнув старшину до більш активних дій. До початку коронації було підготовано петицію в якій проект зрівняння великоросійських і малоросійських чинів був уже не самодостатньою метою, а засобом для поширення на козацьку старшину прав шляхетного стану.¹⁰⁵ Планувалося, що позитивну відповідь на петицію дасть імператорський маніфест, який готувався до підписання на день коронації 22 вересня 1762 р. і нарешті надавав козацькій старшині “класі противу чинов малороссийских.” Цей документ особливо цікавий для нас тим, що пропонував трохи відмінну номенклатуру чинів, у порівнянні із попередніми “табелями.”¹⁰⁶

Табель малоросійських чинів 1762 р.

Клас	Малоросійські чини	Великоросійські чини	Клас
1	генеральний обозний	Генерал-поручник	III
2	генеральний суддя (2)	Дійсний статський радник	IV
3	генеральний підскарбій генеральний писар	Статський радник	V
4	генеральний осавул (2) генеральний бунчужний генеральний хорунжий	Полковник	VI
5	полковник городовий	Підполковник	VII
6	бунчуковий товариш “первостатейный” полковник компанійський обозний полковий	Майор	VIII
7	бунчуковий товариш “второстатейный” писар ГВС писар полковий старший канцелярист ГВК	Капітан	IX
8	осавул полковий	Капітан-поручник	X

¹⁰⁴ Ирина Фаизова, “Маніфест о вольности” и служба дворянства в XVIII столетии (Москва: Наука, 1999). (Irina Faizova, “Manifest o vol'nosti” i sluzhba dvorianstva v XVIII stoletii (Moscow: Nauka, 1999)).

¹⁰⁵ Лазарев, “Место украинской казацкой элиты,” 76. (Lazarev, “Mesto ukrainskoi kazatskoi elity,” 76).

¹⁰⁶ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 55, л. 30-31. (RGADA, f. 13, op. 1, d. 55, l. 30-31); Татьяна Круглова, “Несостоявшаяся в 1762 г. реформа императрицы Екатерины II: источниковедческое исследование,” *Вестник Московского государственного университета им. М. Ломоносова. Серия 8. История*, вып. 6 (2017): 3-30. (Tat'iana Kruglova, “Nesostoiavshaiasia v 1762 g. reforma imperatritsy Ekateriny II: istochnikovedcheskoe issledovanie,” *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta im. M. Lomonosova. Seriiia 8. Istoriia*, вып. 6 (2017): 3-30); Лазарев, “Место украинской казацкой элиты,” 77. (Lazarev, “Mesto ukrainskoi kazatskoi elity,” 77).

	хорунжий полковий осавул ГВА хорунжий ГВА обозний компанійський		
9	сотник жолдацький військовий товариш “первостатейный”	Поручник	XII
10	військовий товариш “второстатейный” осавул компанійський хорунжий компанійський	Підпоручник	XIII
11	сотник компанійський значковий товариш “первостатейный”	Прапорщик	XIV

Одразу ж звертає на себе увагу те, що проект подавав дуже урізаний перелік малоросійських чинів, значно менший аніж у попередніх проектах. В ньому фактично фігурували лише старшинські уряди не нижче від значкових товаришів, тоді як рядові козаки були винесені поза його рамки. До того ж, до таблиці увійшли далеко не всі наявні в попередніх редакціях служилі ієрархії. Так, наприклад, чини Генеральної артилерії в таблиці не фігурували, але окрема ремарка приписувала їм “равно считаются с старшинами полковыми по классам их.” Поза новою таблицею лишився чин бунчукового товариша, чисельність яких, на відміну від скажімо полкових старшин, не була чітко визначеною. Чомусь поза таблицею лишилися урядники новозаснованих судових установ — гродських, земських і підкоморських.

Головною підставою підвищення в чині указ визнавав справну й неухильну службу з “прямыми заслугами.” Гетьманові, як рівному в чині із генерал-фельдмаршалами, дозволялося самостійно вивищувати в чині від майора й нижче, решта мала подаватися на монарший розгляд і затвердження. Гетьман мав скласти для них окремий штат, за яким їм в подальшому було б надано зрівняння “в классах,” з таким розархунком, аби малоросійські чини в штаб- і обер-офіцерській кадрі не мали переваг над росіянами.¹⁰⁷

Гетьману належало також слідкувати за послідовним вивищенням у чини, без оминання проміжних сходинок поміж вищими та нижчими, “понеже до сего времени сии чины, яко не имеющие классов великороссийских, уравненных нашим регулярным военным, избиралися волными голосами из нижних старшин, обходя посредствующие чины переступалив верхние, то оние сие обыкновенное яко вовсе с регулярными чинами уже несходствующее, отставляется, тем болше что оно и с правами малороссийскими несогласно, но волными голосами выборам быть по прежнему повелеваем с тем, дабы из ближайших чинов без показания правильных причин никого не обходить, ибо то было обыкновение в нерегулярстве, а сие поставляется уже законом в чинах уравненным регулярным достоинством.”¹⁰⁸

Старшинська петиція, доопрацьована в гетьманській похідній канцелярії, була передана Катерині під час її перебування в Петровському, на шляху з Петербургу в Москву, де готувалися коронаційні урочистості. Документ був доопрацьований її статс-секретарями Тепловим і Дарковським, котрі раніше служили при дворі

¹⁰⁷ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 55, л. 3 об. (RGADA, f. 13, op. 1, d. 55, l. 3 ob.).

¹⁰⁸ Ibid., л. 3.

Розумовського й добре знали юридичні та адміністративні реалії Гетьманщини. Очевидно, що сама імператриця спершу поставилася до прохання гетьмана і старшини цілком прихильно: новій правительці хотілося віддячити Розумовському за його активність під час палацевого перевороту, а малоросійським підданим продемонструвати свою великодушність, що вповні узгоджувалося із очікуваннями суспільства, коли при сходженні на престол новий монарх розсипав милості й щедроти. Однак, інтуїтивно відчуваючи важливість свого кроку, Катерина вирішила спитатися думки свого радника, досвідченого сновника й екс-канцлера елизаветинських часів, Олексія Бестужева-Рюміна. Тетяна Круглова, котра провела ґрунтовний текстологічний аналіз проекту й відтворила процес його підготовки та редагування в імператорському Кабінеті, переконливо показала, що саме негативний висновок Бестужева став головною причиною відмови Катерини підписувати його в день коронаційних торжеств.¹⁰⁹

Головне *contra*, висловлене радником, зводилося до того, що зрівняння малоросійських і великоросійських чинів потягне за собою автоматичне аноблювання всієї козацької старшини, чого категорично не можна припускати. Бестужев пропонував, як і раніше, надавати імперські чини та дворянство малоросіянам в індивідуальному порядку, зважаючи на їхню лояльність і заслуги.¹¹⁰

Прикметним є контекст підготовки маніфесту про малоросійські чини саме напередодні коронації, час, коли паралельно готувалися інші законодавчі акти, що мали на меті повернути до Катерини прихильність дворянства та армії. Так, 15 липня 1762 р. Сенат видав указ “О награждении отставляемых дворян от службы офицерскими чинами.”¹¹¹ 22 липня, в той самий день, коли було підписано указ про малоросійські чини, вийшов імператорський маніфест “О подтверждении российскому войску прав и преимуществ, дарованных императрицей Елизаветой Петровной.” В ньому, oprіч компліментів на адресу христоролюбивого воїнства, Катерина нарікала на поспіх деяких дворян, що прагнули вийти у відставку, забувши про честь і обов'язок, ослаблюючи таким чином армію і державу.¹¹²

Втім, всі ці знаки уваги й реверанси в бік дворянства не знімали з порядку денного головного питання — остаточного схвалення й затвердження виданого Петром III Маніфеста, на яке чекало дворянство. Враховуючи це, Катерина скликала на початку 1763 р. спеціальну “Комиссию о вольности дворянства,” котра мала врегулювати становий статус дворянства, враховуючи положення Маніфеста й законодавчих наробок Уложенної комісії, котра працювала в цьому ж напрямку.¹¹³ До Комісії, що складалася переважно з найближчих прихильників імператриці (канцлер граф Михайло Воронцов, обер-гофмейстер Нікіта Панін, генерал-аншефи граф Захар Чернишов та князь Михайло Волконський, генерал-ад'ютант Григорій Орлов) та кількох старих вельмож елизаветинського правління (екс-канцлер і радник імператриці Олексій Бестужев-Рюмін, сенатор князь Яків Шаховської), було

¹⁰⁹ Круглова, “Несостоявшаяся в 1762 г. реформа императрицы Екатерины II,” 18-22. (Kruglova, “Nesostoiavshaiasia v 1762 g. reforma imperatritsy Ekateriny II,” 18-22).

¹¹⁰ Ibid., 23-25.

¹¹¹ Полное собрание законов Российской империи (далі- ПСЗ) (Санкт-Петербург: в Типографии Сената, 1830), т. 16: 20. (Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii [hereafter PSZ] (St. Petersburg: v Tipografii Senata, 1830), t. 16: 20).

¹¹² Ibid., 70-71.

¹¹³ Олег Омельченко, Императорское собрание 1763 года: (Комиссия о вольности дворянской). Исторический очерк. Документы (Москва: МГИУ, 2001). (Oleg Omel'chenko, Imperatorskoe sobranie 1763 goda: (Komissiiia o vol'nosti dvorianskoi). Istoricheskii ocherk. Dokumenty (Moscow: MGIU, 2001)).

включено й Кирила Розумовського.¹¹⁴ Очевидно, що ця нагода була слушним приводом для чергового порушення питання вже не так про конвертованість і взаємне узгодження чинів старшини та російського офіцерства, скільки про набагато важливіший статус малоросійського шляхетства стосовно російських дворян. 20 лютого 1763 р. гетьман виступав на слуханнях з “выпиской о вольностях шляхетских из прав княжества Литовского, прозываемых статутом, по которым Малая Россия управляется.”¹¹⁵

Проект викликав неоднозначну реакцію в членів Комісії та в Сенаті, особливо ж в антигетьманській партії, котру очолював Бестужев-Рюмін. 15 квітня 1763 р. було видано указ про повторне слухання у Комісії справи “о классах малороссийским чинам” до якого канцелярія Розумовського підготувала доповідь із обґрунтуванням і нову Табель малоросійських чинів із відповідниками в російській Табелі про ранги.¹¹⁶ Більшість Комісії стала на бік Розумовського. Рішення, прийняте на засіданнях в загальних рисах йшло в річищі проекту імператорського указу 1762 р., вносячи до нього лише технічні уточнення й доповнення. Так, гетьману пропонувалося право надавати чини до підполковника включно, висувати в чини лише за наявності вакансій, по виході у відставку “награждать классами”, кількість бунчукових товаришів визначити “по препорции полков”. Генеральна військова канцелярія мала вести все кадрове діловодство й “очередь в тех чинах содержать” як в справі підвищень, так і у призначеннях у воєнні походи, відрядження тощо.¹¹⁷

Позитивне рішення значною мірою пояснювалося відсутністю на її засіданні опонентів Розумовського й підтримкою, наданою проекту Микитою Паніним. Втім, такий хід подій ще більше збурих антигетьманську партію, котра вбачала в рішенні ради чергове посилення позицій своїх опонентів. 10 червня 1763 р. Олексій Бестужев-Рюмін, який ще минулого року висловився проти проекту Розумовського, подав імператриці розгорнуте “Мнение о классах Малороссийских чинов,” яким намагався представити сутність справи такою, що шкодить основам російської державності.¹¹⁸ На початку своєї записки Бестужев спростовував тардиційну преамбулу всіх гетьманських подань щодо суверенності вибору Малоросії російського підданства та добровільності його прийняття. Насправді, на думку колишнього канцлера, “народ малороссийский издревле был подданной российский,” відібраний свого часу Польщею, але повернений російській короні царем Олексієм Михайловичем.

¹¹⁴ Сергей Троицкий, “Комиссия о вольности дворянства 1763 г.” в Сергей Троицкий, *Россия в XVIII веке: Сборник статей и публикаций* (Москва: Наука, 1982), 145-146. (Sergei Troitskii, “Komissiiia o vol'nosti dvorianstva 1763 g.” v Sergei Troitskii, *Rossiiia v XVIII veke: Sbornik statei i publikatsii* (Moscow: Nauka, 1982), 145-146).

¹¹⁵ Ibid., 145-147.

¹¹⁶ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 55, л. 15-20. (RGADA, f. 13, op. 1, d. 55, l. 15-20). Ця сторінка діяльності Комісії випадла з поля зору її дослідника Сергія Троїцького через те, що матеріали слухань “малоросійського” питання були вилучені з фонду кабінета Катерини II та XVI Розряду Держархіву Російської імперії, де відкладалася більша частина діловодства Комісії, й включені до фонду-колекції “Дела об Украине” (ф. 13) РГАДА. Цікаво, що старшини, очевидно, пильно стежили за всіма перипетіями обговорення своїх проектів: скажімо в родинному архіві Полетик зберігався “Указъ Императрицы Екатерины II „Собранию, въ которомъ совѣтъ происходитъ о вольности дворянской о согласованіи чиновъ малороссийскихъ съ великороссийскими. 13 апрѣля 1763 г. Копія на полулистѣ.” (*Каталог музея украинских древностей В. В. Тарновского* (Чернигов: Типография губернского земства, 1900), т. 2: 296. (*Katalog muzeia ukrainiskikh drevnostei V. V. Tarnovskogo* (Chernihiv: Tipografiia gubernskogo zemstva, 1900), t. 2: 296).

¹¹⁷ РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 55, л. 9-11 об. (RGADA, f. 13, op. 1, d. 55, l. 9-11 ob.).

¹¹⁸ Ibid., л. 21-22 об.

Факт відсутності в Гетьманщині системи чинів і рангів, писав Бестужев, насправді може становити певні перешкоди й утруднення в управлінні, але їхнє надання ховає в собі небезпеку того, що малоросіянам може випасти нагода командувати великоросами, чого припустити аж ніяк не можна. Посилаючись на прецедент ліфляндського дворянства та урядників Війська Донського, котрі мали ранги відповідно до Табелі, граф зауважував, що ті ранги "пожалованы им толко на их персоны," себто є одиничними випадками, своєрідними казусами. До такої практики слушно вдалися за правління Єлизавети, коли побажання старшини про зрівняння в чинах не було задоволено, натомість чого їм було обіцяно надавати російські ранги й чини, згідно їхніх заслуг, не створюючи прецедентів для того ж Війська Донського. Нарікаючи на велику кількість урядників в Малоросії, особливо бунчукових товаришів, Бестужев підкреслював, що згідно тамтешніх традицій в чини обирають і йдуть у відставку за власним бажанням, що в разі їхнього зрівняння із російськими чинами, котрі йдуть по службовій драбині "по градусам из нижних в вышние" може відбутися "умаление."

За будь-якого вирішення питання автор записки радив надати росіянам першість над малоросами, подібно до того, як гвардійські полки мають старшинство в чинах над армійськими, а армійські своєю чергою над гарнізонними та ландміліційними. Зрештою, Бестужев висував і конкретні зауваження по старшинських "класах" і їхніх аналогах: так, для генеральних обозних чину генерал-поручника було забагато й їх можна було "удовольствовать" генерал-майорами, оскільки навіть колишні гетьмани мали чин генерал-аншефів, а нинішній має генерал-фельдмаршала ("из отличной к нему персональной милости и доверенности [...] ибо по древним примерами, между которыми был и Мазепа, можно ли и будущим гетманам такую ж доверенность и излишние привилегии дозволять.")¹¹⁹

В зауваженнях Бестужева цілком виразно проглядається побоювання російського дворянства опинитися в менш виграшному становищі у порівнянні із малоросійським шляхетством. Не варто забувати, що на той час дворянство ще не досягло кондиції повноцінного стану, а процес його емансипації тривав до самого кінця XVIII ст. Дворянин не був остаточно звільнений від обов'язкової служби, зберігалася маса обмежень на землеволодіння цивільних чиновників і купівлю ними кріпосних, вже не кажучи про загальний обсяг особистих прав, котрий на тлі шляхетських вольностей, гарантованих Литовськими Статутами, виглядав ще дуже скромно.¹²⁰ Реакція імперських сановників, очевидно, була продиктована ще й небажанням передавати в руки гетьмана право пожалування чинами в службовій копорації Війська Запорозького, котрі давали право на отримання шляхетного статусу. Навіть без підняття питання про конвертацію "нової шляхти" в російське дворянство, із часом це призвело б до ще більшого зміцнення малоросійської автономії й, можливо, створення в ньому удільного правління роду Розумовських.

Важко сказати, який напрям отримали б подальші дискусії довкола старшинських рангів і шляхетства, якби, невдоволена діяльністю Комісії, що прагнула утвердити права "першого" стану на рівні закону, обов'язкового і для підданих, і для монарха, Катерина II не розпустила її в жовтні 1763 р.¹²¹ Цілком можливо, що після цього

¹¹⁹ Ibid., л. 22.

¹²⁰ Про інші перипетії обговорення проекту див., Лазарев, "Место украинской казацкой элиты," 78-79. (Lazarev, "Mesto ukrainскоi kazatskoj elity," 78-79).

¹²¹ Троицкий, "Комиссия о вольности дворянства 1763 г.," 189-192. (Troitskii, "Komissiia o vol'nosti dvorianstva 1763 g.," 189-192).

гетьман повернувся в Україну з більш твердою й визрілою переконаністю в необхідності більш рішучих дій, котрі б утвердили відрубність козацької автономії та вищість її старшинсько-шляхетської верстви.

Невизначеність долі малоросійської Табелі про ранги спонукала козацьку еліту до подальших домагань визнання її імперським урядом. Недаремно це питання посіло одразу друге місце в “Прошении малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии,” схвалене старшинським з’їздом у Батурині наприкінці 1763 р.¹²² Докладно виклавши сутність природи малоросійських прав і вольностей, учасники зібрання зауважували, що за польського панування українські урядники (“чини”) були рівні в правах і гідності з коронними та литовськими й заміщалися виключно місцевою шляхтою. Цю традицію згодом брали під увагу і московські царі, жалуючи гетьмана Івана Брюховецького та старшину думними чинами. Однак при запровадженні Табелі про ранги 1722 р. “всем как придворным, так и гражданским чинам велено считается против воинских; о малороссийском же гетмане, генеральной старшине, полковниках и прочих чиновниках в той табели ничего не упомянуто, почему великороссийские чиновники, а особливо военнослужащие малороссийскую старшину презирают и во всяких случающихся комиссиях и нарядах и саміх низких чинов офицеры за право почитают, чтоб преимущество брать над знатною малороссийскою старшиной за то только одно, что нет никакого положения, как им считается с великороссийскими чинами.”¹²³ Особисто Розумовський просив імператрицю підтвердити присвоєне йому указом від 24 липня 1750 р. старшинство з генерал-фельдмаршалами “и впредь по мне будущим гетманам подтвердить [...], так и все малороссийские воинские и штатные чины уравнить классами против воинских великороссийских чинов, чтоб служба вашему императорскому величеству, малороссийская старшина по большей части из своего имени и без жалования хотя одним сим в чинах уравнием пользовалась и презираема быть не могла.”¹²⁴

В документі прослідковується стримане невдоволення верхівки гетьманату не лише невизначеністю чиновної рівності, але й тими принципами старшинства, які було запропоновано Колегією іноземних справ у 1733 р. Її пропозиції стали базовими при розгляді всіх наступних звернень старшини й гетьмана щодо чинів, з приводу чого автори “Прошения,” від імені гетьмана, з ледь прихованим ремствуванням зазначали: “а хотя мнением государственной Коллегии иностранных дел по данным в бывший кабинет в 1733 году как малороссийской старшине считается против воинских великороссийских чинов положено; однако и то сделано с немалым почти всех чинов унижением, на котором мнение и правительствующий сенат утверждают в 17[...] году,¹²⁵ ее императорскому величеству блаженной и вечнодостоинной памяти государыне императрице Елизавете Петровне о том же подал доклад, но на оній ее императрского величества не воспоследовало резолюции.”¹²⁶ Відтак, малоросійська знать сподівалася, що при нинішньому розгляді її ранги будуть прирівняні до російських “с лучшим авантажем.” При цьому

¹²² “Прошение малороссийских старшин и шляхетства вместе с гетманом о поправлении разных старинных прав Малороссии,” *Український історичний журнал* № 7–8 (1993): 88–89; № 9 (1993): 92–93. (“Proshenie malorossiiskikh starshyn i shliakhetstva vmeste s getmanom o popravlenii raznykh starinnykh prav Malorossii,” *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal* 7–8 (1993): 88–89; 9 (1993): 92–93).

¹²³ “Прошение малороссийских старшин и шляхетства,” 7–8 (1993), 90.

¹²⁴ Ibid.

¹²⁵ Так в тексті.

¹²⁶ “Прошение малороссийских старшин и шляхетства,” 7–8 (1993), 99.

не було забуто й про нові реалії реформованого в 1763 р. судочинства, чії новопосталі урядники мали рахуватися “с великоросійськими воинскими чиновниками, теми чинами, которыми они считаются будут с малоросійськими старшинами, не имея ни в чем понижения против воинских чинов по тому, что по правам нашим не токмо гражданские чины не понижаются пред воинскими, но выше оных почитаются.”¹²⁷ Цікаво, що з остаточної версії документу ці ремарки були вилучені, що надало “Прошению” менш дражливого тону й, з погляду укладачів, залишило той мінімум вимог, який теоретично надавався на позитивне вирішення.

Інші пункти петиції висували широку програму емансипації шляхти й старшини, що передбачала її виняткову першість при заміщенні посад у адміністрації та судочинстві, представництво у генеральних радах і сеймах, недоторканність рангових і приватних володінь, призначення жалування бунчуковим, військовим та значковим товаришам “и впредь определяемым к гражданским делам чиновникам,” заборону надання урядів і маєтностей іноземцям.¹²⁸ Сума прав нової шляхти, таким чином, підносила її до рівня цілком самодостатнього привілейованого стану, котрому належали чільні свободи й монополія на владу й економічні ресурси.

На думку Олексія Струкевича, дарма, що “Прошение” так і не було вручене Катерині II, його зміст швидко став відомим при дворі, спричинивши відкликання гетьмана в Петербург і його подальше зречення. Очевидно, що імператрицю стривожили не стільки династичні плани Розумовських, як це часто подається в історіографії, скільки визрівання нової ідентичності й соціальне цементування малоросійської еліти. В подальшому, за умов продовження реформ, започаткованих Розумовським, гетьманська автономія могла набути більшої інституційної міцності, а її верхівка – нових політичних амбіцій. Цілком можливо, що ці побоювання імператриці ще більше ствердилися влітку 1764 р. під час її подорожі в Ліфляндію, коли вже маючи малоросійський прецедент, вона на власні очі побачила у остзейських провінціях ту модель автономії, в яку він із часом міг перетворитися. І якщо ліквідація балтійських автономій, через низку обставин, видавалася справою дальшої перспективи, то їх малоросійський аналог мав бути знищений у зародку. Власне, зречення Розумовським булави з подальшою ліквідацією інституту гетьманства, стали її прелюдією.¹²⁹ Зникнення з політичної арени Розумовських, як промоторів емансипації малоросійської знаті, анітрохи не змінили її інтенцій та енергії у здобутті жаданих привілеїв. Відтепер утвердження внутрішньої ієрархії із одночасним її зрівнянням із імперськими еквівалентами імперської, стало чи не головною метою “нової шляхти,” що освячувала і мотивувала боротьбу за збереження державних інституцій гетьманату, як підставу для привілеїв і поле політичного впливу.

¹²⁷ Ibid.

¹²⁸ Ibid., 7–8 (1993): 91–93; 9 (1993): 92–94.

¹²⁹ Симптоматично, що в липні 1764 р. в Сенаті поновлено розгляд старої справи ще елизаветинських часів про неправомірність самостійного призначення гетьманом на миргородське полковництво Федора Остроградського та надання титулу бунчукового товариша Юхиму Дарагану. Сенатори зійшлися на тому, що Розумовський не мав права робити такі надання виключно “властю своєю” й запропонували відновити при гетьмані міністра-резидента з контролюючими функціями. РГАДА, ф. 13, оп. 1, д. 63, л. 2–14 об. (RGADA, f. 13, op. 1, d. 63, l. 2–14 ob.).

Малоросійські табелі — проекти й практики

В XVII ст. під час виникнення й формування інститутів Гетьманщини ієрархія й правила субординації всередині старшинського корпусу регулювалися системою звичаїв, що склалися задовго до повстання Хмельницького. Критеріями старшинства урядів була їхня важливість в рамках військової корпорації. Уявлення про них ми маємо з козацьких реєстрів і сеймових постанов 1625 та 1638 рр., котрі затверджували структуру й штати Війська Запорозького. Обидві групи документів містили переліки старшинських посад, перелічені в ієрархічній послідовності від вищих до нижчих.¹³⁰ Старшинство урядників також визначалося часом їх обрання на посаду, але *de facto* залежало від персонального авторитету. Його складовими були суто копоративні критерії: належність до спадкового козацтва, ходіння “на низ” (себто, козакування в Запорозькому Коші), в морські походи, участь у не менше ніж одній военній кампанії та ін. З часом ці критерії втратили свій обов’язковий характер і доповнилися більш софістикованими: старшинство у терміні обрання й перебування на уряді, участь у посольствах, служба в канцеляріях і судах, що увійшли до переліку канонічних заслуг перед Військом Запорозьким і служили підставою для надання нових посад, маєтностей та економічних привілеїв.

Розширення асортименту старшинських рангів у другій половині XVII ст., виділення з їхнього середовища привілейованої страти “знатного військового товариства,” зрештою й саме збільшення чисельності урядників мимоволі призвели до змагань і конфліктів за старшинство всередині козацької знаті. Якщо спочатку ці суперечки поставали на ґрунті родового “місництва,” походження й знатності “дому,” то з часом ревності почали виникати й у публічній площині: субординації, вивищенні в наступний чин, службової комунікації тощо. Першопричиною цих суперечностей була юридична неврегульованість старшинської ієрархії, котра в все ще продовжувала функціонувати згідно давніх, але значно видозмінених традицій і звичаїв Війська Запорозького.

Доволі показовим у цьому відношенні став конфлікт, що спалахнув між двома групами старшин під час Гілянського походу 1725 р. За словами Якова Марковича, котрий був його очевидцем і учасником, на початку походу “значковые не похотѣли іхать передѣ бунчуковими зѣ знакомѣ, для чого з виговоромѣ приходили стародубовскіе (старшини — Авт.) при насѣ до Лизогуба и Галецкій Семенѣ бувѣ первымѣ заговорчикомѣ.”¹³¹ Очевидно, що для значкових товаришів було принизливим іти в “передній сторожі” та асистенції військових клейнодів, тоді як бунчукове товариство їхало за ними разом із полковниками та генеральними старшинами. Обидві старшинські групи відмовлялися виконувати накази командування й склали в своєму середовищі дві ворогуючі партії, що вели між собою переговори. В якості компромісу командир корпусу, генеральний обозний Яків Лизогуб, пропонував бунчуковим “своихѣ слугѣ впередѣ ити имѣ вмѣсто значковихѣ, которимѣ отказалисмо в томѣ.” Зрештою, за кілька днів конфліктні

¹³⁰ *Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги* (Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, 2016), 285. (*Dokumenty ukraїns'koho kozatstva XVI — pershoї polovyny XVII st.: universalı, lystuvannia, uhody, prysiahy* (Kyiv: Instytut ukraїns'koї arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevs'koho, 2016), 285); *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632-1646*, oprac. Agnieszka Biedrzycka (Kraków: Societas Vistulana, 2005), 697-698.

¹³¹ *Дневник генерального подскарбїя Якова Марковича*, ч. 1: 252. (*Dnevnik general'nogo podskarbiia Iakova Markovicha*, ch.1: 252).

сторони погодилися на такий варіант: “о сторожѣ плечовой и полевой [...] приговорилисмо на полевой сторожѣ стоять значковимъ зъ радовими, а объезджати бунчуковимъ товарищамъ.”¹³² Таким чином, принизливе для обох груп значного товариства відбування караульної служби, уникнути якого, однак, було неможливо, розподілили ніби навпіл: значкові товариші погодилися стояти на чатах, а бунчукові об’їжджали їх патрулями.

Трохи пізніше Маркович обмовився про першовитоки цієї “контroversії,” як “отъ оной ссоры произшедшой о годности бунчуковыхъ къ шляхетству.”¹³³ Себто, йшлося в першу чергу, про неможливість шляхетнонародженим відбувати ту службу, яка не личила їхньому статусу й була гідною звичайних козаків. На цій же підставі, бунчукових товаришів глибоко обурило намагання значкових стати із ними на один ієрархічний щабель і взагалі заявляти в їхній присутності бодай про якісь претензії на “благородство.”

Не менш дражливим були питання субординації всередині кожної рангової групи. На думку Ірини Кривошеї, починаючи з першої третини XVIII ст., старшинство бунчукових та значкових товаришів визначалося роком отримання ними чину. Це фіксувалося у відповідних компутах і присяжних списках, які дослідниця співставляла із фомулярами й “сказками” старшин, де на перших позиціях фігурували ті, хто мав найбільшу вислугу років, далі – молодші за стажем і, нарешті, наприкінці реєстру ті, чий уряд не був підтверджений універсалом або атестатом.¹³⁴ З певними застереженнями ця практика, очевидно, діяла й щодо інших категорій старшинських рангів. Щоправда, важко припустити, що в суспільстві Гетьманщини, спаяному неймовірною кількістю родинних, сусідських і приятельських пов’язань, ця практика діяла як незаперечне правило. Здається, що приналежність до давнього й славного роду, заможність, а також впливові зв’язки, могли корелювати його досить істотно.

Ще одним практичним виявом уявлень про старшинство козацьких урядовців, яка правила взірцем для наслідування, були придворні прийняття та урочистості на яких порядок церемоніалу був чітко підпорядкований чиновним ранжирам, встановленим імперською Тебеллю про ранги. Яків Маркович занотував у щоденнику під 26 лютим 1728 р.: “Аудієнція была всѣмъ знатнымъ лицамъ въ грановитой палатѣ, где по чинамъ духовенство, генералитетъ и гетманъ, со всѣми малороссиянами, где и мы были у ручки его імперторского величества.”¹³⁵ В серпні 1745 р. генеральний хорунжий Ханенко був на аудієнції в обер-гоф-маршала Дмитра Шепелева, котрий “который велѣлъ дать реестръ о малороссіянахъ, кои могутъ быть при брачной церемоніи” великого князя Петра Федоровича.¹³⁶ В січні 1748 р. Ханенко згадує про новорічний прийом при імператорському дворі: “изволила ея імператорское величество и ихъ імператорскіе высочества церемоніально шествовать въ болшую салу и тамъ подъ балдахиномъ на тронѣ обѣдъ кушать, где и всѣ знатные мужеска и женска полу персоны у стола, въ томъ числѣ и мы между брегадирами,

¹³² *Дневник генерального подскарбья Якова Марковича*, ч. 1: 252-253. (*Dnevnik general'nogo podskarbiia Iakova Markovicha*, ch.1: 252-253).

¹³³ *Ibid.*, 256.

¹³⁴ Кривошея, *Неурядова старшина*, т. 1: 143. (*Kryvosheia, Neuriadova starshyna*, t. 1, 143).

¹³⁵ *Дневник генерального подскарбья Якова Марковича* ч. 2: 216-217. (*Dnevnik general'nogo podskarbiia Iakova Markovicha*, ch.2: 216-217).

¹³⁶ *Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко*, 252. (*Dnevnik general'nogo khorunzhego Nikolaia Khanenko*, 252).

сидѣли и обѣдали.”¹³⁷ Тут звертає на себе увагу, що члени старшинської місії, серед яких були переважно представники вищого ешелону, були посаджені разом із російськими бригадирами, чин яких займав проміжне становище між генералами і штаб-офіцерами. Імовірно, це ранжування було не випадковим: малоросіян не хотіли образити, влаштувавши їх у ранговій групі, котра була не занадто низькою, але не надто високою.¹³⁸

На церемонії гетьманської елекції в Глухові 22 лютого 1750 р. в місто вступили козацькі полки, які йшли в пішому строю на чолі з старшиною, з розгорнутими полковими корогвами й сотенними значками “с полковими музиками, играя маршъ з боемъ на литаврах, полкъ за полкомъ по старшинству полковниковъ:” спочатку Лубенський, за ними Миргородський, Гадяцький, Переяславський, Прилуцький, Стародубський, Ніжинський, Чернігівський, Київський та Полтавський.¹³⁹

Як впливає з вищенаведених прикладів, попри те, що “Степенный порядок” 1742 р. хоч і не був офіційно діючою нормою, все ж таки використовувався козацькими урядовцями на практиці. Наведемо ще декілька казусів, котрі підтверджують це. Так, при настановленні 1750 р. головним економом гетьманських маєтностей бунчукового товариша Павла Ломиковського з його підпорядкування було вилучено бунчукового товариша Василя Казановича, “яко оны суть ровного класса.”¹⁴⁰ Прикметно, що цей випадок стосувався не урядової старшини, а носіїв титулярних рангів – значного товариства.

В травні 1760 р. стародубський полковий обозний Павло Скорупа звертався до гетьманської канцелярії за роз’ясненням, кому саме, йому чи компанійському полковнику Карпу Часнику належить командування над Тисячною командою компанійців і козаків, котрі були зібрані для відправки в Східну Пруссію. Скорупа покликався на те, що “полковники компанейские всегда числились ниже обозных полковых и в командах их находились с командами своими,” наводячи приклад компанійського полковника Гната Часника й лубенського полкового обозного Кулябки під час розмежування кордону з Туреччиною. Скорупа лукавив, знаючи що його чин дорівнював чину Часника, але, очевидно, не бажав підпорядковуватися “худородному” уряднику, вважаючи це принизливим для своєї “фамілії.” Гетьманський ордер вирішив суперечку на користь Часника, посилаючись на табелі 1742 та 1755 рр. в яких “полковники компанейские и обозные в одном классе положены, но полковники компанейские номером первым [...] и первыми имеют старшинство должны.”¹⁴¹

¹³⁷ *Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко, 342-343. (Dnevnik general'nogo khorunzhego Nikolaia Khanenko, 342-343).*

¹³⁸ Чин бригадира, що існував протягом 1722-1796 рр., за Табеллю про ранги належав до V класу й у цивільній службі був відповідником чину статського радника. У військовій ієрархії займав проміжне становище між чином полковника й генерал-майора. В імператорській армії він був своєрідним кар’єрним тупіком для полковників, котрим не випадало отримати генеральський чин; надання рангу часто було винагородою при звільненні у відставку (Сергей Волков, *Русский офицерский корпус* (Москва: Воениздат, 1993), 40-42. (Sergei Volkov, *Russkii ofitser'skii korpus* (Moscow: Voenizdat, 1993), 40-42); Леонид Шепелев, *Титулы, мундиры, ордена в Российской империи* (Ленинград: Наука, 1991), 77-81. (Leonid Shepelev, *Tituly, mundiry, ordena v Rossiiskoi imperii* (Leningrad: Nauka, 1991), 77-81).

¹³⁹ Неллі Герасименко, “Обрання Кирила Розумовського гетьманом Лівобережної України,” *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*, т. 238: Праці історико-філософської секції (Львів, 1999), 557. (Nelli Herasymenko, “Obrannia Kyryla Rozumov'skoho het'manom Livoberezhnoï Ukraïny,” *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka*, t. 238: Pratsi istoryko-filosof's'koï sektsii (Lviv, 1999), 557).

¹⁴⁰ Окиншевич, *Значне військово товариство*, 143. (Okynshevych, *Znachne viis'kove tovarystvo*, 143).

¹⁴¹ ЦДІАК України, ф.269, оп. 1, спр. 2972, арк. 2-3. (TsDIAK Ukraïny, f. 269, op. 1, spr. 2972, ark. 2-3).

Ще одним виявом корпоративної свідомості різних груп старшини було вироблення практики інтитуляції при зверненні до них вищих і нижчих установ, форми якої теж, найімовірніше, були запозичені з імперської Табелі про ранги, котра встановлювала стандартні форми звертання до чиновників і офіцерів, відповідно до їх класу.¹⁴² 9 лютого 1759 р. до Генеральної військової канцелярії надійшла колективна скарга бунчукових товаришів, які нарікали на неналежне звернення до них в листах і розпорядженнях: “[бунчукові товарищі] всякого респекту лишены, а щитаются по малороссийскимъ классамъ противу оныхъ [компанійських — Авт.] полковниковъ в вышшнемъ старшинстве, почему намъ якъ наиследуетъ обида. Кроме того и до настоящихъ малороссийских полковниковъ пишется с интитуляциею высокоблагородному господину, а бунчуковые товарищи яко по нихъ щитаются первими.”¹⁴³

На середину XVIII ст. питання рівності чинів набувало для малоросійської знаті щонайбільше актуальності. Із збільшенням кількості земляків, котрі робили кар’єри в імператорській гвардії та вищих установах, повертаючись потім на малу батьківщину, загострилася конкуренція між ними та місцевими елітами. Наприкінці вересня 1754 р. в Глухові відбулася нарада генеральної старшини та полковників з приводу млинових зборів до військового скарбу. Проста процедура підписання колективного “мнения” несподівано переросла в скандал. Петро Розумовський, призначений в лютому 1753 р. ніжинським полковником,¹⁴⁴ відмовився підписувати документ “по старшинству” після інших полковників, посилаючись на те, що він має ранг полковника регулярної армії.¹⁴⁵ Аргументи й доводи щодо того, “что прежде бывшие в малороссийских полках из великороссийских чинов полковники ниже малороссийских полковников некоторых из пожалования в тот чин старейших подпись имели,” не подіяли на гетьманського родича, котрий звернувся до гетьмана зі скаргою, вимагаючи роз’яснення, “надлежит ли малороссийским полковникам держать высшую линию и висше подписиватся?”¹⁴⁶ Справа старшинства Петра та його брата, гадяцького полковника, Василя Розумовського, що так само мав армійське полковництво, була скерована до Сенату, котрий у липні 1755 р. постановив їм “пред всеми прочими полковниками малороссийскими иметь старшинство.”¹⁴⁷

Конфлікт було залагоджено формально, але не розв’язано самої проблеми. Старшина затаїла невдоволення самоправством гетьманських родичів, а поміж собою й надалі продовжувала міряться звичними нормами, описаними в табелях. Так в січні 1763 р. при підготовці до чергової воєнної виправи командування козацьким корпусом було ввірено полтавському полковнику Андрію Горленку, що

¹⁴² “Табель про ранги” 1722 р. встановлювала наступні форми звертань: “Ваше высокопревосходительство” — до осіб в чинах I-го и II-го класів; “Ваше превосходительство” — до осіб в чинах III-го и IV-го класів; “Ваше высококородие” — до осіб в чинах V-го класів; “Ваше высокоблагородие” — до осіб в чинах VI—VIII-го класів; “Ваше благородие” — до осіб в чинах IX—XIV-го класів.

¹⁴³ ЦДІАК України, ф. 51 (Генеральна військова канцелярія), оп.3, спр.16139, арк. 2 — 2 зв. (TsDIAK Ukraïny, f. 51 (Heneral’na viis’kova kantseliariia), op. 3, spr. 16139, ark. 2 — 2 zv.).

¹⁴⁴ ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 1403, арк. 2. (TsDIAK Ukraïny, f. 269, op. 1, spr. 1403, ark.2).

¹⁴⁵ Дослівно це аргументувалося таким чином: “Господинъ же полковник нежинский Разумовский хотя тому мнению согласен, но на оном ниже другихъ малороссийскихъ полковниковъ по старшинству ихъ с пожалования состоящихъ не подписался, признав с того себе обиду, что он армейский полковникъ ” (ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 1778, арк. 3-3 зв. (TsDIAK Ukraïny, f. 269, op. 1, spr. 1778, ark. 3-3 zv.).

¹⁴⁶ ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 1778, арк. 4. (TsDIAK Ukraïny, f.269, op.1, spr.1778, ark.4).

¹⁴⁷ Ibid., арк. 7-9 зв.

знов викликало заперечення Петра Розумовського, що не бажав коритися цьому. Гетьман свого наказу не скасував, але пообіцяв видати спеціальне розпорядження про підкомандність ніжинського полковника.¹⁴⁸

Звісно, кількість подібного роду випадків з часом може бути істотно збільшена по мірі опрацювання судової документації, але навіть наведених вище прикладів достатньо, аби пересвідчитися в тому, що встановлені табелями 40-50-х років XVIII ст. ієрархії були не мертвнонародженими правилами, а реально діючими нормами. Ба більше, покликання на них під час судових процесів свідчить, що в очах старшинської спільноти вони були цілком легітимними (навіть не маючи офіційного височайшого схвалення) й відповідали загальним уявленням про ієрархічне співвідношення різних груп урядів і принципи службового старшинства конкретних урядників. В сідомості і поведінці старшин чітко сформулювалися критерії належності до “класів,” які визначали персональний статус кожної конкретної людини: час вступу на службу, час отримання поточного уряду, наявність чи відсутність “взысканий” чи заохочень, що цілком вписувалося в канони тогочасної коропративної етики служилого дворянства, підкореного волі монарха й служіння державі.¹⁴⁹

З іншого боку, практика такого старшинського “місництва” проливає світло й на конкретні причини створення цієї ієрархії: якщо на початках вона була потрібна як своєрідний конвертаційний механізм, здатний захистити козацьких урядників від зазіхань російських офіцерів і чиновників, то потім вона перетворилася на інструмент внутрішньої інтеграції та впорядкування козацької еліти, як політичної та соціальної спільноти. Потреба в певних правилах гри всередині корпорації, впорядкування внутрішніх соціальних ліфтів вказувала на її сформованість, поступове замикання та відсепарування від решти станів.

* * *

Малоросійські табелі про ранги, як ми спробували продемонструвати в нашому дослідженні, були не мертвнонародженими проектами вузького кола козацьких можновладців. Разом із кодифікацією права й реформуванням судочинства Гетьманщини у XVIII ст. вони стали одним із дієвих інструментів структурування старшинського класу, як політичної еліти автономії. На тлі зміни політики Росії щодо гетьманату після 1709 р. ідея ієрахізації старшинського корпусу мала утилітарну мету — захистити спільноту від зловживань і утисків з боку імперських чиновників та офіцерів, зупинити приплив до її лав чужинців. Однак, уже в 20-40-х рр. формування урядницької ієрархії старшин стає самодостатнім проектом, покликаним впорядкувати й зміцнити козацьку верхівку. Ці процеси стали важливими чинниками виникнення у Війську Запорозькому “нової шляхти,” яка формувалася з нащадків покозаченої православної шляхти й верхівки козацького стану. Вона не лише активно прагнула впорядкувати себе як спільноту шляхом

¹⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 269, оп. 1, спр. 4070, арк. VI-1 зв. (TsDIAK Ukraine, f. 269, op. 1, spr. 4070, ark. 1-1 zv.).

¹⁴⁹ Зауважимо, що ці реалії мали в суспільстві Гетьманщини доволі широкий розголос, сліди якого лишилися не лише в судовій документації, але й нарративних текстах — літописах, хроніках і поезії, котрі ще чекають на свою каталогізацію та аналіз. Одним з яскравих прикладів творів на цю тематику є “Разговор Великороссии с Малороссией” (1762) авторства військового канцеляриста Семена Дівовича, в якому обстоюється ідея рівності малоросійських чинів із великоросійськими, об’єднаних спільному служінню російським монархам.

утвердження ієрархій і кар’єрних ліфтів, але й відмежуватися від рядового козацтва і посполитих, що було добре помітно в правових формулах “Прав, за якими судиться малоросійський народ.” Періоди, коли козацька автономія зазнавала урізання своїх “прав і вольностей” і залишалася без гетьманів сприяли не ослабленню, а навпаки, зміцненню старшинської верстви, сприяли її згуртуванню й виробленню чіткої корпоративної свідомості. Правила виборів на уряди, чиновницького, старшинства мали забезпечити еліту як від утисків з боку метрополії, так і гетьманів.

З іншого боку, не можна заперечувати того факту, що для частини старшинського корпусу конвертація своїх урядів і посад у близькі до російських табелів про ранги була одним із шляхів інтеграції в імперську ієрархію та владні інститути, намаганням посісти в них гідне місце й в такий спосіб зарезервувати за собою можливість здійснення альтернативної кар’єри поза межами Гетьманщини (це процес уже розпочався й набуватиме особливої інтенсивності вже в другій половині XVIII ст.). Ба більше, за кілька десятиліть малоросійські табелі стали відповідною точкою старшин у боротьбі за дворянський статус, працюючи однак не лише як інструмент інтеграції, але й вироблення нової української ідентичності.

Варто зауважити, що в більшості країн тогочасної Європи монархії прагнули перебрати в свої руки якомога більше важелів управління елітами. Після зламу опору з боку великої земельної знаті й централізації управління, королівська влада взялася до “приручення” решти привілейованих станів, поставивши їхні привілеї в залежність від служби в інтересах корони. Так поступово постала нова структура дворянства, котре в залежності від виду державної служби (двір, армія, суд), посідало вище чи нижче місце в елітній піраміді. В багатьох країнах, як-от і в Російській імперії, ці процеси супроводжувалися ще й правовою емансипацією дворянства, котре намагалося позбутися нав’язливої опіки з боку держави. Цікаво, що у випадку із малоросійською “ новою шляхтою ” алогритм стосунків між знаттю та імперією виглядав дещо інакше: як ми бачили на прикладі табелів, старшина дуже послідовно та енергійно відстоювала свої права й навіть не соромилася виявляти ініціативу в отриманні нових привілеїв. Значною мірою цьому сприяло те, що Петербург принаймні до 60-х рр. не мав чіткого бачення місця малоросійської еліти в загальній структурі імперії.

Приклад змагань старшинської корпорації за свої права цікавий тим, що показує приклад самоорганізації молоді еліти, котра тільки набирала сили. Ці процеси матимуть своє продовження в наступному XIX ст. коли останні покоління старшини та їхні нащадки змагатимуться за надання їм дворянства, посилаючись, в першу чергу на традиційну ієрархію козацьких урядів, закріплену табелями.